

ΡΑΦΑΗΛ ΔΗΜΟΣ †

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ ΠΛΑΤΩΝΟΣ

ΑΠΑΝΤΗΣΙΣ ΕΙΣ ΔΥΟ ΛΟΓΟΥΣ ΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΣΑΤΣΟΥ
ΕΙΣ ΤΗΝ ΑΚΑΔΗΜΙΑΝ ΑΘΗΝΩΝ ΜΕ ΤΟΝ ΤΙΤΛΟΝ ΠΛΑΤΩΝΟΣ ΠΟΛΙΤΙΚΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Ἐκπληρώνομε ἓνα εὐχάριστο χρέος δημοσιεύοντας στὴν Ἑπετηρίδα τοῦ «Κέντρου Ἑρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας» τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ἓνα ἀξιόλογο κείμενο τοῦ ἀλησμόνητου καὶ ἐξοχου συναδέλφου καὶ φίλου μας Ραφαὴλ Δήμου, ποὺ ἐπὶ σαράντα χρόνια δίδαξε Φιλοσοφία στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Χάρβαρντ, ἐξελέγη δὲ καὶ ἀντεπιστέλλον μέλος τῆς Ἀκαδημίας μας.

Ὅταν τὸ 1966, γιὰ νὰ ἐορταστοῦν κατὰ τὰ καθιερωμένα τὰ γενέθλια τοῦ Πλάτωνος, ἔκανα στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν δύο ὁμιλίες, ποὺ ἀποτελοῦν ὅμως μιὰ συνέχεια, γύρω ἀπὸ τὶς πολιτικὲς θεωρίες τοῦ μεγάλου φιλοσόφου¹, ὁ Ραφαὴλ Δήμος, φημισμένος πλατωνιστὴς ὁ ἴδιος καὶ συγγραφεὺς σπουδαίων ἔργων γιὰ τὸν Πλάτωνα², λαμβάνοντας θέση σὲ ὅσα εἶπα, διετύπωσε τὶς κατωτέρω δημοσιευόμενες παρατηρήσεις του. Ἐπρόκειτο νὰ τὶς ἀνακοινώσῃ ὁ ἴδιος σὲ κάποια συνεδρίαση τῆς Ὀλομελείας τῆς Ἀκαδημίας καὶ γι' αὐτὸ ἄλλωστε μοῦ τὶς εἶχε στείλει, ὥστε νὰ κάνω, ἂν θέλω, τὶς ἀντιπαρατηρήσεις μου. Ἕνας πρόωρος θάνατος (1968) ματαίωσε ὅμως ὅλες αὐτὲς τὶς προθέσεις του.

Νομίζω πὼς τὸ καλύτερο μνημόσυνο, ποὺ μπορῶ νὰ κάνω στὴν ἐξέχουσα αὐτὴ προσωπικότητα, εἶναι νὰ δημοσιεύσω τὸ κείμενό του, ὅπως ἀκριβῶς μοῦ τὸ ἔστειλε, καὶ νὰ ἀπαντήσω σ' αὐτό, ὅπως ἦταν ἡ ἐπιθυμία

1. Πλάτωνος Πολιτικά. 1. Οἱ σκοποὶ τῆς πολιτείας, 2. Οἱ ἄρχοντες καὶ οἱ νόμοι, ΠΑΑ 41 (1966) 149-172 καὶ 187-213.

2. *The Philosophy of Plato*, New York 1939, 1966³, 406 σελ., ποὺ μέρη του εἶναι τὰ δώδεκα ἄρθρα μὲ πλατωνικὰ θέματα στὸ «Ἀρχεῖον Φιλοσοφίας καὶ Θεωρίας τῶν Ἐπιστημῶν» ἀπὸ τὸ 1934 ὥς τὸ 1939.— Πολλὰ ἄλλα πλατωνικὰ ἄρθρα στὰ Περιοδικὰ *Journal of Philosophy*, *Philosophy and Phenomenological Research*, *Review of Metaphysics*, *Classical Quarterly*, *Philosophical Review*, *Mind* κ.ἄ.

του. Οί σημαντικὲς ἄλλωστε παρατηρήσεις ποὺ διατυπώνει ὁ Ραφαήλ Δήμος παρουσιάζουν αὐτὲς καθ' αὐτὲς μεγάλο ἐνδιαφέρον, ποὺ ὁ χρόνος, ποὺ διέρρευσε, δὲν τὸ ἐλάττωσε. Ὑστερα ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Ραφαήλ Δήμου δημοσιεύονται ἀκριβῶς οἱ ἀντιπαρατηρήσεις μου.

Κωνσταντῖνος Τσάτσος

ΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ ΤΟΥ ΡΑΦΑΗΛ ΔΗΜΟΥ

Τὸ παρὸν ἐνεπνεύσθη ὁ ὑπογράφων ἀπὸ τὴν μελέτην δύο ὁμιλιῶν τοῦ κ. Κωνσταντίνου Τσάτσου εἰς τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν μὲ τὸν τίτλον *Πλάτωνος Πολιτικά*. Ἡ πραγματεία τοῦ κ. Τσάτσου εἶναι πολὺ ἐμπεριστατωμένη, ἔχει βαθύτητα ἀντιλήψεως, πλῆθος παραπομπῶν, αἱ ὁποῖαι ἀποδεικνύουν πόσον προσεκτικὰ καὶ μὲ πόσῃ ἐνδελέχειαν ἐμελέτησεν ὁ συγγραφεὺς τὸν Πλάτωνα, ἐννοῶ δὲ ὅλα τὰ ἔργα τοῦ Πλάτωνος. Ἀλλὰ καθ' ὅσον ἀφορᾷ τὸ εἰδικὸν θέμα τοῦ κ. Τσάτσου στηρίζεται κυρίως εἰς τὴν *Πολιτείαν*, τὸν *Πολιτικὸν* καὶ τοὺς *Νόμους*. Ἀρχίζων ἀπὸ τῆς ιδέας τοῦ ἀγαθοῦ, ἐκλαμβανομένης ὡς βάσεως τῆς ὅλης Πλατωνικῆς φιλοσοφίας, προχωρεῖ ὁ κ. Τσάτσος εἰς τὴν ιδέαν τῆς δικαιοσύνης ὡς «τρόπου τοῦ ἀγαθοῦ», ἐκεῖθεν δὲ εἰσέρχεται εἰς τὸ θέμα τοῦ, τουτέστι εἰς τὴν ἐν γένει πολιτικὴν φιλοσοφίαν τοῦ Πλάτωνος. Πολὺ ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ κ. Τσάτσος, ὅτι δὲν πρέπει νὰ θεωρῶμεν τοὺς *Νόμους* ὡς ἐν γεροντικὸν ἔργον τοῦ Πλάτωνος, εἰς τὸ ὁποῖον δῆθεν οὗτος εἶχεν ἐγκαταλείψει ἢ λησμονήσει τὰς ἀρχάς του (σ. 210). Τοῦτο οὐδόλως ἀληθεύει· ἀπλούστατα εἰς τοὺς *Νόμους* ὁ Πλάτων ὑποδεικνύει πῶς ὀφείλει νὰ διαμορφοῦται ἡ πόλις, ὅταν λείπουν οἱ κατάλληλοι ἄρχοντες, δηλαδὴ οἱ φιλόσοφοι. Αἱ βάσεις —τὸ ἰδανικόν— εἶναι αἱ ἴδιαι εἰς τοὺς *Νόμους* ὡς καὶ εἰς τὴν *Πολιτείαν*. Ἄλλως τε δὲν εἶναι δυνατόν νὰ σχεδιασθῇ τὸ σχῆμα τοῦ κατωτέρου ἄνευ τοῦ μέτρου καὶ τῶν κριτηρίων τοῦ ἀνωτέρου.

1. Παρατηρεῖ ὁ κ. Τσάτσος ὅτι κατὰ τὸν Πλάτωνα ὑπάρχει «χάσμα μεταξὺ κατ' ιδέαν Πολιτείας καὶ πραγματικότητος» (σ. 209), ἀλλὰ μολονότι ἡ κατ' ιδέαν Πολιτεία δὲν ὑπάρχει εἰς τὴν ἱστορικὴν πραγματικότητα, τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι αὕτη εἶναι λογικῶς ἀδύνατος οὔτε ὅτι εἶναι προῖον φαντασιοπληξίας, οὔτε τέλος ὅτι εἶναι ἄσχετος μὲ τὴν πραγματικότητα. Ἀπ' ἐναντίας, περιέχει μόνιμα στοιχεῖα χρησιμεύοντα ὡς κριτήρια διὰ πᾶσαν πραγματικὴν Πολιτείαν (σ. 171), ὡς ἐπίσης ἀποτελεῖ σκοπὸν, εἰς τὸν ὁποῖον νὰ ἀποβλέπουν οἱ ἱστορικοὶ ἄρχοντες· ἐν ἄλλοις λόγοις, χρησιμεύει ἡ κατ' ιδέαν Πόλις καὶ χρειάζεται ὡς παράδειγμα πρὸς μίμῃσιν κατὰ τὸ δυνατόν (*Πολιτεία* 472).

2. Καὶ μία παρένθεσις: Εἶναι λογικὸν νὰ ἐκλαμβάνωμεν τὴν πλατωνικὴν Πολιτείαν ὡς ἰδανικὴν, ὡς, οὕτως εἶπεῖν, βασιλείαν τοῦ Θεοῦ, ἐφ' ὅσον, κατὰ τὸν Πλάτωνα, ἡ πόλις του, κατὰ μεγάλην πλειοψηφίαν, ἀπαρτίζεται ἀπὸ πρόσωπα χωρὶς φρόνησιν, ἀλλὰ κατεχόμενα ἀπὸ πάθη, δηλαδὴ ἀπὸ ἀνθρώπους μὴ ἰδανικοὺς, οἱ ὅποιοι, ἀκριβῶς ἔνεκεν τούτων τῶν ἐλαττωμάτων των, ἔχουν χρείαν φυλάκων; Ἄρα γε ὁ Πλάτων ἀπ' ἀρχῆς —πολὺ πρὶν ἐκθέσθαι εἰς τοὺς *Νόμους*— εἶχε κάμει ἤδη συγκατάβασιν εἰς τὴν ἀνθρωπίνην πραγματικότητα καὶ εἶχε τὸ ὄραμα μιᾶς πολιτείας προωρισμένης νὰ ἐξυπηρετῇ τὰς ἀνάγκας τοῦ ἀνθρώπου ὅπως εἶναι, δηλαδὴ ἀνθρώπου κατεχομένου ἀπὸ ἐπιθυμίας, ἀπὸ φιλοδοξίαν καὶ ἀπὸ φιλονεικίαν; Ἐν συντομίᾳ ἔχομεν τὸ λογικῶς παράδοξον μιᾶς θεωρίας ἰδανικῆς πόλεως συνισταμένης κατὰ μεγίστην πλειοψηφίαν ἀπὸ ἀνιδανικοῦς πολίτας, τουλάχιστον ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ὅτι χρειάζονται φύλακες, οἵτινες ἐνίοτε θὰ εὐρεθοῦν εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ κάμουν χρῆσιν βίας διὰ νὰ καταστείλουν τὰ πάθη τῶν πολιτῶν.

3. Ἡ δικαιοσύνη σημαίνει τὴν ἀνισότητα τῶν ἀνίσων, καὶ ἄδικος εἶναι ἡ ἰσοπέδωσις τῶν ἀνίσων (*Νόμοι* 757 b-c). Καὶ ὁμοίως, λέγω, ἴσως εἰς τὸν *Φαίδωνα* νὰ παρουσιάζεται καὶ μία ἄλλη ἀρχὴ δικαιοσύνης, διότι ἐκεῖ ὁ Πλάτων καθορίζει ὅτι κάθε ἄνθρωπος εἶναι πεποικισμένος μὲ ἀθάνατον ψυχὴν. Τοῦτο δέ, κατ' ἐμὲ, σημαίνει ὅτι ὑπάρχουν δύο κριτήρια ἰσότητος, ἀνισότητος. Ὅσον ἀφορᾷ τὰ προσόντα —ἀναγκαῖα διὰ τὰ πολιτικὰ ἀξιώματα (φύλακες, ἐργάται κλπ.)— ὑπάρχει ἀνισότης, ἀλλὰ βασικῶς εἴμεθα ὅλοι ἴσοι, καθ' ὅσον ἔχομεν ὅλοι ἀθάνατον ψυχὴν. Σημειωτέον ὅτι κατὰ τὸν Πλάτωνα δὲν ὑπάρχει διαφορὰ βαθμοῦ ψυχῆς (*Ἀλλὰ προσωμολόγηται, ἔφη, μηδὲν μᾶλλον μηδ' ἥττον ἐτέραν ἐτέρας ψυχὴν ψυχῆς εἶναι, Φαίδων* 93 d). Καὶ ἐκ τούτου συνάγονται δύο συμπεράσματα: ὡς ἐλέχθη ἤδη, ὑπάρχει βασικὴ ἰσότης, ἀλλ' ἐπίσης ἕκαστος ἄνθρωπος εἶναι αὐτοσκοπὸς ἐφ' ὅσον ἔχει ἀθάνατον ψυχὴν, καὶ ἐπομένως εἶναι θεῖος. Ἄλλωστε ὁ Πλάτων παρουσιάζει εἰς τὸν *Μένωνα* ἓνα δοῦλον ἀγράμματον ὡς ἱκανὸν νὰ κατανοήσῃ (ἂν ὄχι καὶ νὰ ἀνεύρῃ) θεωρήματα γεωμετρίας, καὶ ἴσως ἱκανώτερον εἰς τοῦτο καὶ ἀπὸ τὸν κύριόν του τὸν Μένωνα. Νομίζω δὲ ὅτι εἰς τὸ θέμα τοῦτο δὲν εὐρίσκομαι εἰς ἀντίθεσιν μὲ τὴν ἐρμηνείαν τοῦ κ. Τσάτσου.

4. «Ἡ πλατωνικὴ παιδεία εἶναι παιδεία ἐκ τῆς πολιτείας καὶ χάριν τῆς πολιτείας» (σ. 166, δηλαδὴ οὐχὶ — ἀμέσως— τοῦ ἀτόμου). Αὕτῃ δὲ ἡ παιδεία περιλαμβάνει οὐχὶ μόνον μαθηματικὰ καὶ ἀστρονομίαν, ἀλλὰ καὶ θρησκείαν καὶ καλλιτεχνίαν. «Πράγματι εἰς τὸ νόημα τῆς Πολιτείας ὑποτάσσονται καὶ τὰ αἰσθητικὰ καὶ τὰ θρησκευτικὰ νοήματα» (σ. 166 ἐπ.) μέχρι τοῦ σημείου ὁ Πλάτων νὰ ἐπιμένῃ ὅτι ἡ ἀθεράπευτος ἀθεΐα ὀφείλει νὰ τιμω-

ρῆται διὰ θανάτου (Νόμοι 909 a-b). Δηλαδή ὁ Πλάτων δὲν παραδέχεται ἀνεξιθρησκεΐαν καὶ καταδιώκει τοὺς ἀθέους διὰ τῆς δικαστικῆς ὁδοῦ.

Εἶναι ὅμως ὀρθὴ ἡ γνώμη τοῦ Πλάτωνος, ὅτι καὶ ἡ ποίησις καὶ ἡ θρησκεία εἶναι ὄργανα τῆς Πολιτείας; Ἀπ' ἐναντίας, φρονῶ ὅτι ἡ θρησκεία καὶ ἡ καλλιτεχνία εἶναι αὐτόνομοι πνευματικαὶ λειτουργίαι, ἰσότιμοι μὲ τὴν πολιτειακὴν λειτουργίαν. Ἡ ζωὴ τῆς πόλεως ἀποτελεῖ πράγματι σημαντικὴν ἐκδήλωσιν τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, ἀλλὰ εἶναι μόνον μία τοιαύτη ἐκδήλωσις· ὑπάρχουν καὶ ἄλλαι καὶ διάφοροι, ὅπως π.χ. ἡ θρησκεία καὶ ἡ ποίησις, ἅπασαι ἰσότιμοι.

Ἄλλ' ἴσως ἐντείπη τις ὅτι πρόκειται περὶ ἰδανικῆς πολιτείας, ἐνθα κυριαρχεῖ ὁ λόγος. Καὶ ὅμως, μία τοιαύτη ἀπάντησις ἀπλῶς μεταθέτει τὸ πρόβλημα χωρὶς νὰ τὸ λύῃ. Πράγματι, κατὰ τὸν Πλάτωνα ὁ ποιητὴς κατέχει πολὺ κατωτέραν βαθμίδα ἀπὸ τὸν φιλόσοφον. Καὶ ἐρωτῶ ἂν ἔχη ὀρθῶς βαθμολογήσει ὁ Πλάτων τὴν ποίησιν ἐναντι τοῦ λόγου. Ὁ λόγος εἶναι σαφής, ἀλλ' αἱ ἐννοιαὶ τοῦ εἶναι ἀφηρημέναι καὶ γενικαί, ἀνίκανοι νὰ φθάσουν μέχρι τοῦ συγκεκριμένου. Ἀπ' ἐναντίας ὁ ποιητὴς εἶναι ἰκανὸς νὰ συλλάβῃ τὸ συγκεκριμένον, τὸ καθ' ἕκαστον, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ τὸ ἀποσπάσῃ ἀπὸ τὸ γενικόν. Αὐτὸ εἰδικῶς ἰσχυρίζεται ὁ Ἀριστοτέλης λέγων ὅτι ἡ ποίησις εἶναι φιλοσοφικώτερα τῆς ἱστορίας. Ὑποστηρίζω λοιπὸν ὅτι ὁ «μῦθος» εἶναι ἰσότιμος μὲ τὸν λόγον, π.χ. ἡ Ὀδύσσεια δὲν εἶναι ἄλλο τι παρὰ ἀλληλουχία μύθων, ἀλλὰ μύθων οἱ ὁποῖοι φανεροῦν τὴν ἀλήθειαν περὶ τῶν ποικίλων περιπετειῶν, τὰς ὁποίας ὑφίσταται κατ' ἀνάγκην ἡ ἀνθρωπότης γενικῶς (καὶ οὐχὶ μόνον οὗτος ἢ ὁ ἄλλος ἄνθρωπος). Οἱ δραματικοί μας ποιηταὶ — Αἰσχύλος, Σοφοκλῆς, Εὐριπίδης, Ἀριστοφάνης — ἀποτελοῦν πνευματικὴν κληρονομίαν τοῦ ἔθνους ἰσότιμον μὲ τὴν τοῦ Πλάτωνος, τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων φιλοσόφων. Καὶ μήπως ὁ Goethe καὶ ὁ Shakespeare δὲν ἔχουν τουλάχιστον ἴσην πνευματικὴν λάμψιν ὅσην καὶ ὁ Descartes καὶ ὁ Kant; Καὶ ὅμως ὁ Πλάτων μᾶς παρουσιάζει τὸ παράδοξον ὅτι ἐκδιώκει μὲν τὸν Ὅμηρον ἀπὸ τὴν ἰδανικὴν τοῦ πόλιν, ἐπιτρέπει δὲ τὴν εἴσοδον εἰς αὐτὴν τῶν πολεμιστῶν καὶ τῶν χειρωνακτῶν.

Ἐπίσης φρονῶ, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸν Πλάτωνα, ὅτι ἡ θρησκευτικὴ πίστις εὐρίσκεται εἰς ἴσην μοῖραν μὲ τὴν σκέψιν τοῦ φιλοσόφου. Ἡ θρησκεία (καὶ ἐννοῶ τὴν Χριστιανικὴν θρησκείαν) ἐννοεῖ τὸ ὑπέρτατον ἀγαθὸν καὶ τὸ θεῖον οὐχὶ ὡς πλατωνικὸν εἶδος, ἰδέαν ἢ ἀφηρημένην καὶ ἀπρόσωπον γενικότητα, ἀλλ' ὡς ὑπερκόσμιον καὶ μοναδικὸν πρόσωπον. Θρησκεία σημαίνει λατρείαν, προσευχήν, πίστιν, ἀπ' εὐθείας προσωπικὴν ἐπαφὴν τοῦ ατόμου μετὰ τοῦ θεοῦ, καὶ οὐχὶ μόνον θεωρητικὰς ἀποδείξεις διὰ τοῦ λόγου περὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ θεοῦ. Δὲν ἀρνοῦμαι ὅτι ἡ θρησκεία ἔχει ἀνάγκην τοῦ λόγου εἰς μορφήν θεολογικῆς διδασκαλίας, ἀλλ' ἡ Θεολογία σκοπὸν ἔχει νὰ ἐξηγήσῃ, ὅχι νὰ ἀνατρέψῃ, τὴν πίστιν, τὰ δεδο-

μένα τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως. Ἄρα συμπεραίνω ὅτι ἡ τελευταία αὕτη εἶναι ἰσότιμος μὲ τὸν λόγον· ἡ θρησκεία καὶ ὁ λόγος συνεργάζονται, ἀλλὰ δὲν ἔχουν τὸ δικαίωμα, οὔτε ἡ μία (ἐκδήλωσις τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος) οὔτε ἡ ἄλλη (θρησκεία καὶ φιλοσοφία), νὰ δράσουν ἡ μία ὡς κριτὴς τῆς ἄλλης.

5. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ κ. Τσάτσος, ὁ Πλάτων εἶναι ἐναντίον καὶ τοῦ ὑλικοῦ ἐμπειρισμοῦ καὶ τοῦ ὑλικοῦ πολιτισμοῦ. «Ἀποκλείει ὡς τελικὸν σκοπὸν τὴν αὔξησιν τοῦ ὑλικοῦ πλούτου, τῆς ἠθικῆς δυνάμεως πέραν τοῦ μέτρου, τὸ ὁποῖον ἀπαιτεῖται διὰ τὴν ἠθικὴν καὶ πνευματικὴν του ὁλοκλήρωσιν» (σ. 158). Ὁ Πλάτων θέλει τὸν οἰκονομικὸν παράγοντα ὑποταγμένον εἰς τοὺς ἠθικοὺς σκοποὺς καὶ τὰς ἠθικὰς ἀρχάς, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸν Μάρξ, ὅστις θεωρεῖ τὸν οἰκονομικὸν παράγοντα ὡς πρωτεύοντα εἰς τὴν πολιτείαν.

Ἄλλ' ὁ Πλάτων βαίνει καὶ πέραν τοῦ σημείου τούτου. Εἰς τὴν *Πολιτείαν* του κατακρίνει τὴν ἀτομικὴν ἰδιοκτησίαν (τουλάχιστον διὰ τοὺς φύλακας), διότι φρονεῖ ὅτι τὸ σύστημα τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας (καθὼς καὶ τὸ τῆς οἰκογενείας) διασπᾷ τὴν ἐνότητα τῆς πόλεως καὶ προκαλεῖ φθόνον, ἀντιζηλείαν καὶ διενέξεις μεταξὺ τῶν πολιτῶν. Λέγει δὲ ὁ κ. Τσάτσος (σ. 213): «Ὑπεράνω τῶν «παρεκβατικῶν» πολιτειῶν, τῶν *στασιωτικῶν*, ἐντὸς τῶν ὁποίων συνθλιβόμεθα ἀκριβῶς σήμερον, ἵσταται ὁ Πλάτων... ὡς ὁ ἀπαράτρεπτος καὶ ὀρθοδίκαιος κριτὴς· ὁ κηρύσσων ἐκεῖνα ἄνευ τῶν ὁποίων οὐκ ἔστι κακῶν παῦλα ταῖς πόλεσι».

Καὶ ὅμως ἀμφιβάλλω, ἐὰν ὁ ἴδιος ὁ κ. Τσάτσος εἶναι ἐναντίον τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας καὶ ἐὰν πράγματι παραδέχεται τὴν κοινοκτημοσύνην ὡς οὐσιῶδες μέρος μιᾶς ἰδανικῆς πόλεως. Ἐννοεῖται φυσικὰ ὅτι δὲν πρόκειται περὶ κοινωνίας ἀγγέλων ἀλλὰ περὶ κοινωνίας ἀνθρώπων, ἐχόντων καὶ ψυχὴν καὶ σῶμα, μὲ πάθη καὶ ἐπιθυμίας. Νομίζω ὅτι τὸ κεφαλαιῶδες πρόβλημα εἶναι, ἂν ἔχῃ δίκαιον ὁ Πλάτων νὰ φρονῇ, ὅτι ἡ κατάργησις τῆς ἀτομικῆς περιουσίας συνεπάγεται κατ' ἀνάγκην καὶ τὴν ἀπάλειψιν τῶν διαχωριστικῶν τάσεων ἐν τῇ πόλει¹.

Τὸ ζήτημα εἶναι ἐὰν ἡ ἀλλαγὴ τοῦ οἰκονομικοῦ συστήματος, καὶ γενικώτερον τῶν οἰκονομικῶν συνθηκῶν (ὅπως ἡ ἰδιοκτησία), ἀρκῇ διὰ τὴν ἀπαλλαγὴν τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ διάφορα κακά, ὡς αἱ ἐσωτερικαὶ διενέξεις,

1. Ὁ Πλάτων συμφωνεῖ μὲ τὸν Ἀπόστολον Παῦλον, ὅστις λέγει: *ρίζα γὰρ πάντων τῶν κακῶν ἐστὶν ἡ φιλαργυρία*, Α' Τιμόθεον 6, 10. Τί λέγει ἄρα γε ἡ ἱστορία; Μολονότι εἶχε καταργηθῇ ἡ ἰδιοκτησία εἰς τὴν Ρωσίαν, ὁ Τρότσκυ καὶ ὁ Στάλιν ἦλθον εἰς διένεξιν, ἡ ὁποία κατέληξεν εἰς τὸν φόνον τοῦ πρώτου. Ὑπάρχει πέραν τῆς ἀγάπης τοῦ χρήματος καὶ ἡ ἴσως περισσότερον ἔντονος ἀγάπη τῆς ἐξουσίας.

οί πόλεμοι κλπ. Τολμῶ νὰ ἰσχυρισθῶ ὅτι καμμία οἰκονομικὴ ἢ πολιτικὴ βελτίωσις δὲν δύναται νὰ εἶναι μόνιμος, ἐὰν δὲν προηγηθῇ ταύτης βελτίωσις τοῦ ἐσωτερικοῦ ἀνθρώπου, δηλαδὴ μετρίασις τῶν ἀνθρωπίνων παθῶν. Ἴσως ὀρθότερα εἶναι ἡ γνώμη ὅτι ἀπαιτεῖται *συγχρόνως* καὶ ἡ ἐξωτερικὴ καὶ ἡ ἐσωτερικὴ μεταβολὴ διὰ τὴν βελτίωσιν τῶν ἀνθρωπίνων.

Ἐπικαλοῦμαι τὸν Ἀριστοτέλη, δριμὺν ἐπικριτὴν τοῦ Πλάτωνος εἰς τὸ θέμα τοῦτο².

Καὶ λέγει ὁ Ἀριστοτέλης: *Καὶ ὅταν κατηγορῇ τις τῶν νῦν ὑπαρχόντων ἐν ταῖς πολιτείαις κακῶν ὡς γινομένων διὰ τὸ μὴ κοινὴν εἶναι τὴν οὐσίαν. . . ὣν οὐδὲν γίνεται διὰ τὴν ἀκοινωνησίαν ἀλλὰ διὰ τὴν μοχθηρίαν* (Πολιτικά 1263 b 18-23). Καὶ ἐπικρίνων τὴν θεωρίαν τοῦ ὁμαλίζειν τὰς οὐσίας (τοῖς πολίταις), λέγει σχετικῶς μὲ τὸ ἴδιον θέμα: *Ἡ πονηρία τῶν ἀνθρώπων ἄπληστον . . . ἄπειρος γὰρ ἡ τῆς ἐπιθυμίας φύσις* (1267 b). *Μᾶλλον γὰρ δεῖ τὰς ἐπιθυμίας ὁμαλίζειν ἢ τὰς οὐσίας* (1266 b), . . . *ἔτι στασιάζουσιν οὐ μόνον διὰ τὴν ἀνισότητα τῆς κτήσεως, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν τῶν τιμῶν. . . Οὐ μόνον δ' οἱ ἄνθρωποι διὰ τὰναγκαῖα ἀδικοῦσιν . . . ἀλλὰ καὶ ὅπως χαίρωσι καὶ μὴ ἐπιθυμῶσιν· ἐὰν γὰρ μείζω ἔχωσιν ἐπιθυμίαν τῶν ἀναγκαίων, διὰ τὴν ταύτης ἰατρείαν ἀδικήσουσιν· οὐ τοίνυν διὰ ταύτην μόνον, ἀλλὰ καὶ ἄνευ ἐπιθυμιῶν, ἵνα χαίρωσι ταῖς ἄνευ λυπῶν ἡδοναῖς. . . Ἐπεὶ ἀδικοῦσί γε τὰ μέγιστα διὰ τὰς ὑπερβολάς, ἀλλ' οὐ διὰ τὰ ἀναγκαῖα, οἷον τροφίμους οὐχ ἵνα μὴ ῥιγῶσιν* (1266b 38 ἐπ.).

Ἐν ἄλλοις λόγοις, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη τὰ ἀνθρώπινα κακὰ προέρχονται ἀπὸ τὴν ψυχὴν τὴν ἰδίαν, ἀπὸ τὸν ἐσωτερικὸν ἀνθρώπον καὶ τὰς ἐπιθυμίας του. Ἐὰν τὰ πάθη ἐξευγενισθοῦν, τότε δὲν θὰ χρειασθῇ οὔτε κοινοκτημοσύνη οὔτε ἐξίσωσις ἰδιοκτησίας: *Βέλτιον εἶναι μὲν ἰδίας τὰς κτήσεις, τῇ δὲ χρήσει πασι κοινῇ* (1263a 38). Δηλαδὴ ἡ πρότασις τοῦ Ἀριστοτέλους εἶναι νὰ μείνῃ ἰδία ἡ κτήσις, ἀλλὰ ἡ χρήσις αὐτῆς νὰ εἶναι διὰ τὸ κοινὸν ὄφελος. Ἀκριβῶς κατὰ τὸ τοιοῦτον συμβαίνει μὲ τινα σημερινὰ κοινωνικά εἴτε ἐκπαιδευτικὰ ἰδρύματα, τὰ ὁποῖα εἶναι μὲν αὐτοτελῆ καὶ κατέχουν ἴδια κεφάλαια, λειτουργοῦν ὅμως διὰ τὸ καλὸν τοῦ δημοσίου³.

2. Σημειῶνω ἐν παρόδῳ ὅτι, ἐφ' ὅσον ὑπάρχει ἀντιγνωμία μεταξὺ Πλάτωνος καὶ Ἀριστοτέλους εἰς ὠρισμένα ζητήματα, δὲν εἶναι δυνατόν ὁ ἀναγνώστης νὰ συμφωνῇ καὶ μὲ τοὺς δύο ἐπιφανεῖς φιλοσόφους· λέγω δὲ τοῦτο ἔχων ὑπ' ὄψιν ὅτι ὁ κ. Τσάτσος θεωρεῖ τὸν Ἀριστοτέλη ὡς ἰσότιμον τοῦ Πλάτωνος εἰς τὸν τομέα τῆς Ἠθικῆς καὶ τῆς Πολιτικῆς (σ. 172).

3. Ἐχει καὶ ἄλλα ἐπιχειρήματα ὁ Ἀριστοτέλης, τὰ ὁποῖα συνολικῶς ἀποτελοῦν ἰσχυροτάτην ὑποστήριξιν τῆς ἰδιοκτησίας. Καὶ ἐν παρενθέσει ἅς ἀναφέρω τὴν συνηγορίαν του ὑπὲρ τῆς δημοκρατίας εἰς ἀπάντησιν τοῦ ἐπιχειρήματος τοῦ Πλάτωνος, ὅτι δημοκρατία ἰσοδυναμεῖ μὲ ὀχλοκρατίαν (Πολιτικά 1281 a 14). Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἡ συμμετοχὴ τοῦ δήμου δὲν ἐπιφέρει κατ' ἀνάγκην ἐξαγρίωσιν παθῶν. Ἀποτελεῖ μᾶλλον μίαν σύσκεψιν κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ καθεὶς συνεισφέρει μίαν, ἐπὶ μέρους μόνον, ἀποψιν περὶ τοῦ κοινοῦ καλοῦ. Ὁ καθεὶς χωριστὰ εἶναι ἀτελής, ὅταν ὁμοῦ συνέλθουν καὶ συζητήσουν οἱ ἀτελεῖς, ἀλληλοδιορθώνονται καὶ ἀλληλοσυμπληροῦνται. Οὕτω δημιουργεῖται μία κοινὴ γνώμη, ἡ ὁποία δύναται νὰ εἶναι ἰσότιμος, ἂν ὄχι καὶ ἀνωτέρα, τῆς γνώμης τῶν ὀλίγων ἐκλεκτῶν. Ὁ Ἀριστοτέλης δὲν εἶναι θιασώτης τῆς Δημοκρατίας· προτιμᾷ τὸ μικτὸν σύστημα. Ἐν τούτοις, τὰ ἐπιχειρήματα, διὰ τῶν ὁποίων ἀναιρεῖ τὸν ἀντιδημοκρατισμὸν τοῦ Πλάτωνος, ἀποτελοῦν κλασσικὴν καὶ πλήρη ὑποστήριξιν τῆς ἰδέας τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος ἔναντι τῆς ὀλιγαρχίας.

6. Σχεδόν πάντα τὰ μέχρι τοῦδε συζητηθέντα θέματα συνοψίζονται εἰς ἓν βασικὸν ἀξίωμα τοῦ Πλάτωνος : ὅτι προέχει παντὸς ἡ ἐνότης τῆς πόλεως. Ἀλλὰ προηγείται ταύτης ἡ μεταφορική ἀρχὴ τῆς ἐνότητος εἰς τὸ σύμπαν. Π.χ. εἰς τὸν *Φίληβον* (15a καὶ 16d - 17a), ὁ Πλάτων υποθέτει ὅτι τὰ πολλὰ εἶναι ἰσότιμα μὲ τὸ ἓν. *Φαμέν που ταῦτὸν ἓν καὶ πολλὰ ἀπὸ λόγων γιγνόμενα περιτρέχειν παντὴ καθ' ἕκαστον τῶν λεγομένων εἰ, καὶ τοῦτο... τῶν λόγων αὐτῶν ἀθάνατόν τι καὶ ἀγήρων πάθος ἐν ἡμῖν.* Ἀλλ' εἰς τὴν φιλοσοφίαν τοῦ περὶ τοῦ ἀγαθοῦ διὰ τὸν ἄνθρωπον ὁ Πλάτων, ὅπως τὸν παρουσιάζει ὁ κ. Τσάτσος, θεωρεῖ τὴν ἐνότητα ὡς κυριαρχοῦσαν τῆς πολλότητος, καὶ ἔτι ὡς καταργοῦσαν ταύτην. Διὰ τῆς ἄρσεως τῶν ἀντινομιῶν λύονται καὶ τὰ τραγικὰ προβλήματα τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς (σ. 205).

Ἀλλὰ τίθεται τὸ ἐρώτημα : Ἀποτελεῖ πράγματι διὰ τὸν ἄνθρωπον ἀπόλυτον ἀγαθὸν ἡ ἄρσις ἀντινομιῶν καὶ ἡ ἀνυπαρξία τοῦ τραγικοῦ στοιχείου; Κατὰ τὸν Whitehead τὸ τραγικὸν στοιχεῖον εἶναι οὐσιῶδες διὰ τὴν ἐπίτευξιν τοῦ ἀγαθοῦ⁴. Δηλαδή, τὸ τελικὸν ἀγαθὸν ἀποκτᾶται οὐχὶ διὰ τῆς ἄρσεως ἀλλὰ διὰ τῆς ὑπερνικῆσεως τοῦ τραγικοῦ βιώματος. Ἐπίσης κατὰ τὸν Ἑγελον ἡ ἀντίθεσις δὲν ἐξαφανίζεται, ὅταν τὸ ἀπόλυτον πνεῦμα φθάσῃ εἰς τὴν «σύνθεσιν», μᾶλλον ἡ ἀντίθεσις περιέχεται καὶ ὑπερβαίνεται (transcendence). Τέλος καὶ κατὰ τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν ἡ πορεία πρὸς τὴν Ἀνάστασιν πρέπει νὰ διέλθῃ διὰ τοῦ Γολγοθᾶ. Ἡ σταύρωσις, αὐτὸ τὸ κορύφωμα τοῦ τραγικοῦ στοιχείου, ἀποτελεῖ ἀδιάσπαστον μέρος τοῦ ἀγαθοῦ⁵.

Τώρα ἄς ἔλθωμεν εἰς τὸ εἰδικώτερον θέμα τῆς ἐνότητος εἰς τὴν πόλιν. Ἑρμηνεύων τὰς πεποιθήσεις τοῦ Πλάτωνος, ὁ κ. Τσάτσος λέγει : «Ἡ πολιτεία πρέπει νὰ ἀποτελῇ ἐνότητα ὀργανικὴν, νὰ πράττῃ ὡς εἰς ἄνθρωπος» (σ. 155). Ὁ κ. Τσάτσος δὲν παρέχει παραπομπὰς εἰς τὸ κείμενον τοῦ Πλάτωνος, ἐγὼ δὲ δὲν ἐνθυμοῦμαι τοιαύτας. Πάντως δὲν λέγει οὐδαμοῦ ὁ Πλάτων ὅτι ἡ Πόλις ἔχει ἰδίαν ψυχὴν (ἄς τὴν ὀνομάσωμεν «ὑπερψυχὴν»). Ἡ κοινωνία ἀποτελεῖται ἀπὸ τὰς ψυχὰς τῶν καθ' ἕκαστα

4. «Ἡ εἰρήνη εἶναι ἡ κατανόησις τῆς τραγωδίας καὶ ἡ διατήρησις αὐτῆς» (*Adventures of Ideas* 368-381).

5. «Προχωρῶ μέσ' στοὺς ἀνθρώπους, ὅπως μέσ' στὸ πυκνὸ δάσος γεμᾶτο ἀγκάθια. Μὲ γδέρνουν καὶ μὲ πονοῦν. Ἄλλος μὲ τὴν δυστυχία του καὶ τὴ συμφορὰ του, ἄλλος μὲ τὴν ψευτιά του, ἄλλος μὲ τὴν κακία του. Ἐπειτα ἀπὸ λίγη πορεία νοιώθω τὰ νεῦρα μου τσακισμένα, τὸ πετσί μου ἄγριο, ματωμένο. Μὰ ἓνα συναρπαστικὸ τραγούδι, πολὺ σιγανό, ἀρχίζει νὰ ἀκούγεται μέσα μου. Δὲ βρίσκω τὰ λόγια ποὺ τοῦ ταιριάζουν. Θᾶλεγα σὰν μιὰ ἐλάχιστη κατανόηση τῆς ἀμέτρητης γνώσης καὶ ὁμορφιάς τοῦ Θεοῦ. Κάτι μὲ βοηθεῖ νὰ βρῶ τὴν σύνθεσιν, καὶ πέρα ἀπ' αὐτό, τὴν ποίησιν τοῦ τραγικοῦ ἀνθρώπου», Ἰωάννα Τσάτσου, *Φύλλα Κατοχῆς* 178 ἐπ.

πολιτῶν. Ἐπίσης, κατὰ τὸν κ. Τσάτσον, «οἱ ἄρχοντες . . . πρέπει, κατ' ἀκολουθίαν, ἀπολύτως συντονισμένοι νὰ δροῦν ὡς εἰς ἄνθρωπος, ὡς εἰς νοῦς». (Βλ. καὶ σελ. 202: «Ἡ πόλις, ὁ μέγας ἄνθρωπος κατὰ Πλάτωνα. . . »).

Πράγματι εἰς τοὺς *Νόμους* (961 a) ὁ Πλάτων λέγει: *Συλλήβδην δὲ νοῦς μετὰ τῶν καλλίστων αἰσθήσεων κραθεῖς, γενόμενός τε εἰς ἓν. . .* Εἰς δὲ τὸ τέταρτον βιβλίον τῆς *Πολιτείας* συγκρίνει ὁ Πλάτων τὴν πόλιν μὲ ἓνα ἀνδριάντα, ὀφθαλμόν, ὦτα, χεῖρας, πόδας κλπ. — ὅλα μέλη τοῦ ἀνδριάντος ὡς ἑνὸς ὅλου. (Πάντως δὲν εἶναι σαφές ἂν ἐδῶ ὁ Πλάτων ὁμιλῇ μὲ κυριολεξίαν ἢ εἰς σχῆμα ποιητικόν, ἥτοι μὲ μεταφοράν). Ὁ δὲ κ. Τσάτσος προσθέτει ὅτι ὁ Πλάτων δὲν ἀγνοεῖ τὸ ἄτομον, ἀλλὰ «τὸ τοποθετεῖ ἐντὸς τοῦ πολιτειακοῦ συστήματος ἀκριβῶς κατὰ τρόπον ὥστε νὰ ἀναπτύσσεται πλήρως» (σ. 204). Ἀλλ' ὅλως ἀντιθέτως ἐρμηνεύει ὁ Ἀριστοτέλης τὸ σχετικὸν χωρίον τοῦ Πλάτωνος⁶. Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλην ὁ Πλάτων ἀποστερεῖ τοὺς ἄρχοντας εὐδαιμονίας· καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ἀντιλέγει ὅτι δὲν δύναται νὰ ὑπάρχη εὐδαιμονία εἰς τὸ ὅλον, ἂν δὲν ὑπάρχη εἰς τὰ μέρη (*Πολιτικά* 1264 b 16-18).

Κατὰ τὸν κ. Τσάτσον, ὁ Πλάτων εἰς τοὺς *Νόμους* προτείνει τὴν πλήρη ἐνσωμάτωσιν τοῦ ἀτομικοῦ βίου εἰς τὸν βίον τῆς Πολιτείας (σ. 195). Ἄρα τὸ ἄτομον στερεῖται ἰδικῆς του ἐσωτερικῆς ζωῆς. «Τὸ ἄτομον διὰ τὸν Πλάτωνα δὲν εἶναι κἄν τι τὸ αὐτοτελές, εἶναι κρίκος γένους . . . ἀλλὰ καὶ τὸ γένος δὲν εἶναι τι τὸ αὐτοτελές, ἀλλὰ ὑπάρχει ὡς μέρος τῆς πόλεως». «Ἡ Πολιτεία περικλείει ὅλας τὰς ἀξίας τῆς ζωῆς» (σ. 204). Τέλος ὁ Πλάτων εὐνοεῖ τὴν ἀπορρόφησιν τοῦ ἀτόμου εἰς τὸ σύνολον τῆς Πολιτείας (σ. 205). Αὕτη ἡ λέξις «ἀπορρόφησης» εἶναι τόσον ἐμφαντικὴ ὥστε νὰ καταντᾷ τρομακτικὴ. Καὶ ὅμως ὁ Πλάτων ἰδρύει τὴν κατ' ἰδέαν Πολιτείαν μὲ μόνον σκοπὸν νὰ καταστήσῃ ἐμφανεστέραν τὴν δικαιοσύνην ἐν τῇ ψυχῇ (*ἐν ἐνὶ ἐκάστῳ*, *Πολιτεία* 369a)· ὁ δὲ δίκαιος κατὰ τὴν ψυχὴν εἶναι ἄνθρωπος ὠλοκληρωμένος, δηλαδὴ κατέχων καὶ λογικὸν καὶ θυμὸν καὶ ἐπιθυμίαν, μὲ τὴν προϋπόθεσιν, φυσικά, ὅτι ἕκαστον μέρος τῆς ψυχῆς περιορίζεται εἰς τὴν εἰδικὴν λειτουργίαν του καὶ κατέχει τὴν ἀρμόζουσαν θέσιν ἐν τῇ ἱεραρχίᾳ τῆς ψυχῆς.

Ἐπίσης, ποιῶν λόγον περὶ τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας ἐν τῇ πόλει, ὁ Πλάτων λέγει ὅτι ὁ τοιοῦτος καταμερισμὸς δὲν εἶναι ἄλλο τι παρὰ εἰδωλὸν τι τῆς δικαιοσύνης: *τὸ τὸν μὲν σκυτοτομικὸν φύσει ὀρθῶς ἔχειν σκυτοτομεῖν καὶ ἄλλο μηδὲν πράττειν, τὸν δὲ τεκτονικὸν τεκταίνεσθαι, καὶ τᾶλλα δὴ οὕτως. . . τὸ δέ γε ἀληθές, τοιοῦτον τι ἦν, ὡς εἰσικεν, ἡ δικαιοσύνη, ἀλλ' οὐ περὶ τὴν ἔξω πράξιν τῶν αὐτοῦ, ἀλλὰ περὶ τὴν ἐντός, ὡς ἀληθῶς περὶ ἑαυτὸν καὶ τὰ ἑαυτοῦ, μὴ ἐάσαντα τ' ἀλλότρια πράττειν ἕκαστον ἐν αὐτῷ μηδὲ*

6. Συνομιλία μεταξὺ τοῦ Ἀδελμάντου καὶ Σωκράτους. Πλάτωνος *Πολιτεία* 419a - 421a.

πολυπραγμονεῖν πρὸς ἄλληλα τὰ ἐν τῇ ψυχῇ γένη... (Πολιτεία 443 c-d).

Εἰς αὐτὰς τὰς παραπομπάς : (α) παρουσιάζεται ἡ ἵδρυσις τῆς πόλεως ὡς ἀπλοῦν μέσον διὰ τὴν σαφεστέραν ἐμφάνισιν καὶ κατανόησιν τῆς δικαιοσύνης «ἐν ἐνί», δηλαδή ἐν τῷ ἀτόμῳ, (β) ἐπίσης παρουσιάζεται ἐνταῦθα ἡ ἐννοια τοῦ ὠλοκληρωμένου ἀτόμου — οὐχὶ δὲ κατ' ἀνάγκην μόνον καθ' ὅσον εἶναι μέρος τῆς ὀργανικῆς ἐνότητος τῆς Πολιτείας. Σημειωτέον δὲ ὅτι ὁ Πλάτων δὲν περιορίζει — τουλάχιστον ρητῶς — τὴν ἀντίληψιν τοῦ ὠλοκληρωμένου ἀτόμου μόνον εἰς τὸν φιλόσοφον. Φαίνεται ὡς ἀναφερόμενος γενικῶς εἰς οἷονδήποτε πολίτην τῆς κατ' ἰδέαν πόλεως, (γ) τέλος δὲ παρουσιάζεται καὶ ἡ κατ' ἰδέαν πόλις (ὅσον ἀφορᾷ τὸν καταμερισμὸν τῆς ἐργασίας) ἀπλῶς ὡς «εἰδωλον τῆς δικαιοσύνης» — εἰδωλον, δηλαδή, τῆς ἐσωτερικῆς («περὶ τὴν ἐντὸς») δικαιοσύνης.

Αὐτὴ ἡ σύγκρισις τῆς πόλεως μὲ εἰδωλον, αὐτὴ ἡ ἀντίθεσις μεταξὺ τῆς «περὶ τὴν ἔξω» πράξεως καὶ τῆς «περὶ τὴν ἐντὸς» ὑπονοεῖ ἄρα γε ὅτι ἡ δραστηριότης τῆς πόλεως ἀφορᾷ μόνον τὴν ἐξωτερικὴν ζωὴν τοῦ ἀτόμου, καὶ ἀποτελεῖ πάντως κάτι ὀλιγώτερον σημαντικὸν ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴν τοῦ ζωὴν, ἐκλαμβανομένην ὡς αὐτοτελή. Αἱ ἐννοιαὶ τῶν παραπομπῶν τούτων δὲν συμβιβάζονται εὐκόλως μὲ τὴν ἐρμηνείαν τοῦ κ. Τσάτσου.

Καὶ ἐν ἄλλῳ ζήτημα. Ὁ Πλάτων λέγει ὅτι κατασκευάζει πόλιν δι' ὠρισμένον σκοπὸν· ἐπειδὴ αὕτη εἶναι πολὺ μεγαλυτέρα τοῦ ἀτόμου ἔχει τὴν ἰκανότητα νὰ παρουσιάσῃ τὴν δικαιοσύνην ἐν τῇ ψυχῇ πολὺ ἐμφανεστέραν. Ἀρὰ γὰρ τί ἐννοεῖ; Ἄς ὑποθέσωμεν ὅτι εἰς καθηγητὴς τῆς Ἐντομολογίας εἰς ὠρισμένην ἡμέραν διδάσκει περὶ τῆς κατασκευῆς τῆς μελίσσης εἰς μίαν αἰθουσαν πλήρη φοιτητῶν. Ἀπὸ τοῦ βήματος εἶναι σχεδὸν ἀδύνατον νὰ γίνῃ ἀντιληπτὴ ἡ μέλισσα καὶ ἐπομένως ὁ καθηγητὴς ἔχει ἐτοιμάσει καὶ τῶρα παρουσιάζει μίαν τεχνητὴν μέλισσαν ἑκατοντάκις μεγαλυτέραν τῆς φυσικῆς μελίσσης, κατορθῶν ὁμῶς οὕτως νὰ καταστήσῃ ἐμφανεστέραν τὴν κατασκευὴν τῆς τελευταίας. Ἀλλὰ ἡ τεχνητὴ μέλισσα δὲν εἶναι πραγματικὴ, δὲν πετᾷ, δὲν παράγει μέλι. Μήπως λοιπὸν καὶ ἡ πολιτεία τοῦ Πλάτωνος δὲν εἶναι καὶ αὕτη πραγματικὴ κατ' ἰδέαν Πολιτεία, ἀλλ' ἀπλῶς ἐν τέχνασμα διδασκαλίας, βοήθημα διὰ τὴν πληρεστέραν κατανόησιν τῆς ἐν ψυχῇ δικαιοσύνης;

Ἴσως ἡ τοιαύτη ἐρμηνεία φανῇ ἀκραία, ἴσως ἀπίστευτος. Καὶ ὁμῶς αὐτὸν ἀκριβῶς θέτει ὡς σκοπὸν τῆς πολιτείας εἰς τὸ δεῦτερον βιβλίον τῆς Πολιτείας, δηλαδή ὡς διδακτικὸν βοήθημα. Ἀλλ' ὅπως φαίνεται, καθ' ὅσον προχωρεῖ, λησμονεῖ αὐτὸν τὸν σκοπὸν. Καὶ ὁμῶς, ἐὰν ἀποκλείσωμεν αὐτὴν τὴν ἐρμηνείαν, δημιουργοῦμεν νέον πρόβλημα, τὸ ἐξῆς: Ὅπως λέγει ὁ κ. Τσάτσος (σ. 200), ὁ Πλάτων ἀποδίδει κεφαλαιώδη σημασίαν εἰς τὸν ὀρθολογικὸν καταμερισμὸν τῆς ἐργασίας. Ἀλλὰ καὶ αὕτη ἡ γραμμὴ μᾶς φέρει εἰς ἄλλο ἄκρον. Ἡ μὲν κατωτάτη τάξις ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀνθρώπους ἄνευ λογικοῦ καὶ χωρὶς θυμόν, ἡ δὲ μέση τάξις εἶναι χωρὶς ἐπιθυμίαν, χωρὶς λογικόν, ἀλλὰ μὲ θυμὸν ἐπίκουρον τοῦ λόγου (ὅχι ὁμῶς πάντοτε).

Τέλος, οἱ φιλόσοφοι ἔχουν λογικὸν καὶ μόνον λογικόν, δηλαδή εἶναι εὐνουχισμένοι. «Ἀπίστευτον!» θὰ παρατηρήσῃ ὁ ἀναγνώστης. Ἀλλωστε καὶ ὁ Πλάτων περιγράφει τὸν φιλόσοφον ὡς φίλον τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς σωφροσύνης (Πολιτεία 444c, 431b). Καὶ ὁ κ. Τσάτσος δίδει μίαν ἐξοχὸν περιγραφὴν τοῦ φιλοσόφου (σ. 189) ὡς τελείου καὶ πλήρους ἀνθρώπου. Τὸ ζήτημα ὁμῶς εἶναι ὅτι ὑπάρχει ἀντινομία

ἐντὸς αὐτῆς τῆς σκέψεως τοῦ Πλάτωνος. Ἄν ἀκολουθήσωμεν τὴν γραμμὴν τοῦ καταμερισμοῦ, ἕκαστος πολίτης εἶναι ἡκρωτηριασμένος. Καὶ ὅμως ὁ Πλάτων ἐδημιούργησε τὴν κατ' ἰδέαν πόλιν διὰ νὰ κάμῃ ἐμφανέστερον τὸν ὠλοκληρωμένον καὶ δίκαιον ἄνθρωπον. Καὶ πάλιν ὅμως, ὅταν διέλθωμεν τὰ τεῖχη καὶ εἰσέλθωμεν εἰς τὴν πόλιν, δὲν εὐρίσκομεν οὐδένα κάτοικον ἐντὸς αὐτῆς.

Ἡ λύσις τῆς ἀντινομίας ταύτης νομίζω ὅτι θὰ ἐπιτευχθῇ ἐὰν προσέξωμεν ἐκεῖνα τὰ χωρία τῆς *Πολιτείας*, τὰ ὁποῖα ἀνέφερον ἀνωτέρω. Δηλαδή, ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας καὶ ἐν γένει ὁ ρόλος τοῦ ἀτόμου ὡς πολίτου ἀφοροῦν τὴν ἐξωτερικὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου.

Ὁ ἄνθρωπος ὡς ἄτομον δὲν ὑφίσταται οὐδένα καταμερισμόν. Συνεπῶς, ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι ταυτόσημος μὲ τὸν πολίτην. Ὁ πολίτης ἔχει περιορισμένον ρόλον (βασιλέως, πολεμιστοῦ, ἐργάτου), ἀλλ' ὁ ἄνθρωπος προέχει καὶ κυριαρχεῖ τοῦ πολίτου. Ἡ πολιτικὴ τοῦ ὑπόστασις εἶναι μόνον ἐν μέρος τῆς ὑποστάσεώς του ὡς προσώπου. Ἀλλὰ τότε μήπως διαλύεται ὁ δεσμὸς μεταξὺ πολίτου - ἀνθρώπου καὶ πόλεως; Οὐδαμῶς. Ἡ ἐφεσις τοῦ ἀτόμου πρὸς τὴν πόλιν δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ ὀργανικοὺς δεσμούς. Ἐν ἄλλοις λόγοις, ὑπάρχουν δύο ἐκδοχαὶ περὶ τῆς σχέσεως τοῦ ἀτόμου μὲ τὴν πόλιν. Κατὰ τὴν μίαν, ἡ πόλις παρακινεῖ τὸν πολίτην, καθὼς ἐν μηχανῆμα κινεῖ τὸν τροχόν, ἢ καθὼς ἐν ὀργανικὸν σῶμα κινεῖ τὰ μέλη του, π.χ. τὰς χεῖρας καὶ τοὺς πόδας. Κατὰ τὴν ἄλλην ἐκδοχὴν, τὸ ἄτομον αὐτοβούλως δέχεται καὶ ἐκτελεῖ τὰ καθήκοντά του πρὸς τὴν πόλιν.

Καὶ τώρα ἐπιστρέφω ἀπὸ τὴν παράφρασιν ταύτην εἰς τὴν ἐρμηνείαν τοῦ κ. Τσάτσου. Δὲν γνωρίζω ἐὰν ὁ κ. Τσάτσος θεωρῇ ὀρθὴν τὴν ὑπαγωγὴν (ἀπορρόφησιν) τοῦ ἀτόμου εἰς τὴν πόλιν. Φρονῶ, ὅτι τοιαύτη ἀπορρόφησις τοῦ ἀτόμου δὲν ἀποτελεῖ μέρος τοῦ ἀγαθοῦ· δὲν εἶναι τι τὸ ἠθικῶς προτιμητέον. Δὲν ἀφήνει ὁ Πλάτων χρόνον διὰ τὴν ἐλευθερίαν τοῦ ἀτόμου. Τὸ ἄτομον, λέγει ὁ κ. Τσάτσος (σ. 204), «δὲν ἀνήκει εἰς τὸν ἑαυτὸν του, ἀλλὰ εἰς τὸ κοινωνικὸν σύνολον». Καὶ ἀντιλέγων λέγω : Καὶ ἡ κοινωνία καὶ ἡ πόλις (δηλαδή τὸ πολιτικὸν συγκρότημα) ἀμφότερα ἀποτελοῦν μόνον μέσα, εἶναι μόνον ὄργανα μὲ σκοπὸν τὸ ἄτομον ὡς αὐτοσκοπὸν καὶ ὡς αὐτοτελὲς ὄν.

Ἐδῶ προσέρχεται ἐπίκουρος ὁ Ἀριστοτέλης. Ἐρμηνεύων τὸν Πλάτωνα ὁ κ. Τσάτσος λέγει, ὅτι διὰ τῆς ἐνότητος ἐν τῇ πόλει πραγματοποιεῖται ἡ δικαιοσύνη καὶ τὸ ἀγαθὸν ἐν τῷ ἀτόμῳ. Ὁ Ἀριστοτέλης ὅμως φρονεῖ τὸ ἀντίθετον. Ἐξετάζων ἀκριβῶς αὐτὴν τὴν πλατωνικὴν ἰδέαν περὶ ἐνότητος, λέγει ὅτι μία τοιαύτη ἐνότης θὰ ἀποβῇ εἰς καταστροφὴν (*ἀναίρεσιν*, πρβλ. 1261 b 21) τῆς πόλεως. *Πλῆθος γάρ τι τὴν φύσιν ἐστὶν ἡ πόλις γινομένη τε μία μᾶλλον οἰκία μὲν ἐκ πόλεως ἄνθρωπος δ' ἐξ οἰκίας ἔσται* (*Πολιτικά* 1261 a 15-21). *Τὸ ἦττον ἐν τοῦ μᾶλλον αἰρετώτερον* (1261 b 14-15). Ἐπαναλαμβάνει δὲ ὁ Ἀριστοτέλης, καὶ δις καὶ τρίς, ὅτι αὐτὸ τὸ ὁποῖον θεωρεῖ ὁ Πλάτων (δηλαδή τὴν ἐνότητα) ὡς τὸ μέγιστον ἀγαθὸν τῆς πόλεως ἀποτελεῖ, ἀπ' ἐναντίας, τὴν καταστροφὴν τῆς (*Πολιτικά* 1263 b 8). Ὅταν φθάσῃ ἡ πόλις εἰς τοιοῦτον βαθμὸν ἐνότητος, παύει νὰ εἶναι πλέον πόλις (1263 b 32-33). Ἡ συμφωνία εἰς τὴν μουσικὴν, λέγει ὁ Ἀριστοτέλης, εἶναι προτιμότερα τῆς ὁμοφωνίας (1263 b 34-35).

Ἐπίσης, ἐὰν δύο φίλοι γίνουν ἓν, τότε *φθείρονται* οἱ ἴδιοι, ἐπίσης δὲ φθείρεται καὶ ἡ σχέσις τῆς φιλίας (126^b 14-15).

Ἐξηγοῦμεν ὅτι, ὅταν ὁ Ἀριστοτέλης ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ φύσις τῆς πόλεως εἶναι τὸ π λ ῆ θ ο ς, ἔχει ὑπ' ὄψιν τοῦ τὴν κατὰ Πλάτωνα κοινοκτημοσύνην, τὴν ἀναίρεσιν τῆς οἰκογενείας καὶ παντοίων ἄλλων ὁργανισμῶν (θιάσων) ἐν τῇ πολιτείᾳ. Δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ζητεῖ ἐν τῇ πόλει εὐρυχωρίαν, χῶρον διὰ κίνησιν· φρονεῖ δὲ ὅτι, ὅταν πλέον δὲν ὑπάρχουν τὰ διάφορα ἄτομα (τὸ πλῆθος), αἱ οἰκογένειαι κλπ., τότε πλέον δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ καὶ αὐτὴ ἡ κοινωνία, ἐννοουμένη ὡς σχέσις (*κοινωνία*) ἀτόμων καὶ οἰκογενειῶν. Καὶ πράγματι ὁ Ἀριστοτέλης εὐρίσκεται πολὺ πλησιέστερον τοῦ Πλάτωνος εἰς τὴν μεταγενεστέραν Δυτικὴν φιλοσοφίαν ὅσον ἀφορᾷ τὴν σχέσιν τοῦ ἀτόμου πρὸς τὴν κοινωνικὴν ὁλότητα. Ὑπερτέρα δὲ καὶ τῶν δύο μας μεγάλων φιλοσόφων εἶναι ἡ χριστιανικὴ ἀντίληψις τοῦ ἀτόμου ὡς μοναδικοῦ καὶ ἀνεπαναλήπτου ὄντος (ἐκτὸς ἐὰν παραδεχθῶμεν ὅτι ἡ πηγὴ τῆς ἀντιλήψεως ταύτης εὐρίσκεται εἰς τὸν *Φαίδωνα* τοῦ Πλάτωνος).

Ἀναμφιβόλως ὑπάρχει ριζικὴ διαφορὰ μεταξὺ Πλάτωνος καὶ Ἀριστοτέλους εἰς τὸ θέμα τῆς ἐνότητος. Συμφωνῶν μὲ τὴν γνώμην τοῦ κ. Τσάτσου, ὅτι καὶ οἱ δύο εἶναι μεγαλοφυεῖς ἠθικοὶ καὶ πολιτικοὶ φιλόσοφοι, προσθέτω ὅτι εἶναι λογικῶς ἀδύνατον νὰ συμφωνῇ τις καὶ μὲ τοὺς δύο εἰς τὸ ζήτημα τῆς ἐνότητος ἐν τῇ πόλει. Ἐὰν ὁ εἷς ἔχῃ δίκαιον, τότε ὁ ἄλλος ἔχει ἀδικον. Κατ' ἐμὲ δὲ ἔχει δίκαιον ὁ Ἀριστοτέλης. Ἐναντι τοῦ ἐνωτισμοῦ τοῦ Πλάτωνος ὑπεστήριξα τὴν ἀξίαν τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀτόμου καὶ τὴν σημασίαν τοῦ τραγικοῦ στοιχείου.

Ἔρχομαι τώρα καὶ εἰς τρίτην ἀπάντησιν τοῦ Πλάτωνος, δηλαδή, ὅπως ἐπικρατῇ εἷς νοῦς ἐν τῇ πόλει, ἥτοι ὁμογνωμία. Ἀναμφιβόλως μία πολιτεία δὲν θὰ δυνηθῇ νὰ σταθῇ, ἐὰν δὲν συμφωνοῦν οἱ πολῖται ἐπὶ τινων βασικῶν ἀρχῶν καὶ βασικῶν ἀξιῶν. Ἀλλὰ ἡ πόλις χρειάζεται καὶ ἀντιγνωμίαν διὰ νὰ προοδεύσῃ. Π.χ. εἰς τὴν φιλοσοφικὴν σκέψιν ἡ σύγκρουσις ἰδεῶν καὶ σχολῶν παράγει τὸν σπινθῆρα τῆς ἀληθείας· πράγματι δὲ ἡ ὁμοφωνία σημαίνει μαρασμόν. Ἡ διαφορὰ γνωμῶν προκαλεῖ καὶ σωκρατικὸν διάλογον καὶ συζήτησιν. Εἰς τὴν πολιτικὴν ζωὴν ἀντὶ τοῦ μονοκομματισμοῦ εἶναι προτιμητέα ἡ ὑπαρξίς διαφόρων κομμάτων. Τέλος, πλουτίζεται ὁ πνευματικὸς θησαυρὸς τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὑπάρχουν διάφοροι «τρόποι ζωῆς», ὅπως εἰς τὰ διάφορα χωρία καὶ νήσους τῆς Ἑλλάδος, ὅπως ὑπάρχουν ἀγγλοσαξωνικοὶ καὶ γαλλικοὶ τρόποι ζωῆς, καὶ ὅπως ὑπάρχει διαφορὰ ἀντιλήψεων μεταξὺ τῆς Δύσεως καί, φέρ' εἰπεῖν, τῆς Ἰνδίας. Φυσικῶς τῷ λόγῳ, ἡ διαφοροποίησις εἶναι εἰς τινα βαθμὸν ἐπικίνδυνος· κάποτε ἀκολουθεῖται ἀπὸ προσωπικὰς διχονοίας καὶ πολέμους. Πρέπει ὅμως νὰ διακρίνωμεν μεταξὺ ἀντιγνωμίας εἰς τὸ πνευματικὸν πε-

δίων και διχονοίας μεταξύ προσώπων ή και συγκρούσεως πολιτικῶν και ἔθνικῶν δυνάμεων και ἐξουσιῶν. Τὸ πρῶτον δὲν συνεπάγεται τὸ δεύτερον.

Τέλος, ὁ Πλάτων θέλει ὅπως μείνουν αὐται αἱ κοιναὶ ἀρχαὶ αἰωνίως ἀμετάβλητοι μὲ τὴν δικαιολογίαν ὅτι τὸ τέλειον δὲν χρήζει μεταβολῆς. Τὸ ζήτημα ὅμως εἶναι τί σημαίνει «τελειότης». Ἡ ζωὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ κίνησιν και μεταβολήν· τοῦτο δὲ ἰσχύει κυρίως εἰς τὴν καλλιτεχνίαν, τὴν ἐπιστήμην και τὴν φιλοσοφίαν. Ἀλλ' εἰς τὸν πολιτικὸν βίον ὑπάρχει ἀνάγκη μονιμότητός τινος, μὲ τὴν προϋπόθεσιν ὅμως ὅτι θὰ γίνεται ζωηρὰ κίνησις και μεταβολὴ ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς μονιμότητος.

Εἰς τὴν μικρὰν ταύτην μελέτην ἔθεσα περιορισμένον σκοπόν: ἐπὶ τῇ βάσει τῆς σχετικῆς ἐρμηνείας τοῦ κ. Τσάτσου νὰ προβῶ εἰς κριτικὴν τῶν πεποιθήσεων τοῦ Πλάτωνος περὶ τοῦ ἀγαθοῦ, τῆς δικαιοσύνης και τῆς κατ' ἰδέαν πόλεως. Ὁ κ. Τσάτσος ἀρκεῖται εἰς τὴν διατύπωσιν και τὴν διευκρίνισιν τῶν φρονημάτων τοῦ Πλάτωνος, ἀλλὰ θὰ ἦτο πολὺ ἐνδιαφέρον νὰ γνωρίσωμεν τί φρονεῖ ὁ κ. Τσάτσος ὁ ἴδιος περὶ τῶν γνωμῶν τοῦ Πλάτωνος, ὡς οὗτος τὰς διατυπώνει.

Ραφαὴλ Δῆμος †

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΣΑΤΣΟΥ

ΑΘΗΝΩΝ

Παίρνοντας ἀφορμὴ ἀπὸ τὶς δύο προαναφερμένες ὁμιλίες μου ὁ Ραφαὴλ Δῆμος διατυπώνει γενικὲς σκεψεις γιὰ τὴν πολιτεία, ὅπως τὴν συγκροτεῖ ὁ Πλάτων κυρίως στὸ διάλογό του *Πολιτεία ἢ περὶ δικαίου*.

Ἡ πολιτεία αὐτὴ εἶναι ἓνα ἰδεατὸ σχῆμα, ὁδηγητικὸ «παράδειγμα», και ὄχι πρότυπο γιὰ μιὰ πραγματικὴ πολιτεία. Ἔχει ὡς βασικὴ προϋπόθεση ἐγκαθιδρυμένους στὴν ἐξουσία ἄνδρες, ποὺ ἀποτελοῦν ἐνσάρκωση τῆς ἰδέας, στῶν ὁποίων τὴ συνείδηση ἢ μέθεξι στὴν ἰδέα εἶναι πλήρης. Τοὺς ἄνδρες αὐτοὺς τοὺς ὑποθέτει ἐγκαθιδρυμένους ὡς ἀπόλυτους ἐξουσιαστές, κύριους τῆς πολιτείας. Τοὺς ὀνομάζει γι' αὐτὸ «ἄνδρες βασιλικούς». Μέσφ αὐτῶν ἀπόλυτος ἄρχων τῆς πολιτείας εἶναι ὁ ἴδιος ὁ λόγος. Μὲ ἄλλα λόγια ἡ Πολιτεία τοῦ Πλάτωνος σημαίνει τὴν ἀπόλυτη κυριαρχία τοῦ λόγου στὸ χῶρο τῆς κοινωνικῆς συμβίωσης. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν «ὑπόθεση» ξεκινᾷ και προχωρεῖ στὴν ἐρευνα τῆς δομῆς και τῆς λειτουργίας τῆς πολιτείας του.

Ἡ ὑπόθεση ὅμως αὐτὴ τῶν βασιλικῶν ἀνδρῶν εἶναι μιὰ ὑπόθεση, ποὺ δὲν ἀπαντᾷ στὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα, διότι δὲν νοεῖται ἄνθρωπος ἀπόλυτα ταυτισμένος μὲ τὸ λόγο. Ὅλοι οἱ θεσμοὶ τῆς πολιτείας του εἶναι

αὐστηρὰ λογικὲς ἀκολουθίες τῆς ἀρχικῆς αὐτῆς ἀδύνατης ὑπόθεσης. Ὁ Πλάτων, ἀπὸ αὐτὴν ξεκινώντας, ἀπομονώνει τὸ πρόβλημα τῆς πολιτικῆς κοινωνίας καὶ ἐρευνᾷ, πῶς πρέπει νὰ διαμορφωθῇ, ἂν θέλωμε νὰ εἶναι σύμφωνη μὲ τοὺς ὁρισμοὺς τοῦ λόγου.

Δὲν ὑποθέτει ὅλους τοὺς πολῖτες τῆς πολιτείας τοῦ φορεῖς τοῦ λόγου. Οἱ λίγοι εἶναι φορεῖς τοῦ Λόγου, οἱ ἄλλοι ἢ δὲν μπορεῖ ὅπωςδήποτε νὰ φθάσουν σὲ αὐτὸ τὸ ὕψος ἢ γιὰ νὰ φθάσουν πρέπει νὰ περάσουν ἀπὸ μιὰ περίοδο σωματικῆς, ἠθικῆς καὶ πνευματικῆς ἀγωγῆς, ποὺ μὲ κάθε λεπτομέρεια διαγράφει. Οἱ πρῶτοι, οἱ πολλοί, αὐτοὶ θὰ προσφέρουν ὅ,τι μποροῦν καλύτερο, ὑποτασσόμενοι στὶς ἐπιταγές τοῦ λόγου, ποὺ τὶς προσδιορίζουν πάντα πιστὰ στὰ καθ' ἑκαστα οἱ βασιλικοὶ ἄνδρες.

Σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο παρατηροῦμε, πῶς δὲν ἐπεκτείνει σ' αὐτοὺς τὴν ἰδεατὴ του ὑπόθεση ὁ φιλόσοφος, ὅπως πολλὸ ὀρθὰ παρατηρεῖ ὁ Ραφαήλ Δῆμος. Ἀντίθετα παίρνει ὡς δεδομένο ὅτι οἱ πολλοὶ εἶναι στὴν πραγματικότητα πάντα ἀνάξιοι νὰ γίνουν φορεῖς τοῦ λόγου. Παίρνει ὡς δεδομένο μιὰν ἱστορικὴ ἀλήθεια, τὴ φυσικὴ πνευματικὴ ἀνισότητά τῶν ἀνθρώπων. Σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο ἡ Πολιτεία τοῦ δὲν εἶναι ἰδανικὴ· εἶναι ἔκφραση τῆς πιὸ σκληρῆς πραγματικότητος, τῆς ἀνισότητος τῶν ἀνθρώπων στὸ χῶρο, ὄχι τῶν ὑλικῶν ἀναγκῶν, ἀλλὰ τῶν ψυχικῶν καὶ πνευματικῶν ιδιοτήτων. Αὐτοὶ ποὺ δὲν ἔχουν μέσα τους, ὡς ζωντανὴ πηγή, τὸ λόγο, ὀφείλουν νὰ ὑποτάσσονται πάλι στὸ λόγο, ποὺ τοὺς ἐπιβάλλεται ἀπ' ἐξω, ἀπὸ τοὺς ἄξιους φορεῖς τοῦ λόγου, ὥστε ἔτσι, κατὰ τὸ μέτρο τῶν δυνατοτήτων του, ὁ κάθε ἄνθρωπος νὰ ζῇ κατὰ λόγον.

Ὁ Πλάτων ἤξερε ὅτι ἡ Πολιτεία τοῦ αὐτῆς δὲν μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθῇ, οὔτε τὴν ἔγραψε μὲ αὐτὸ τὸ σκοπό. Τὴν ἔγραψε — ὅπως τονίσαμε — ὡς ἓνα ἰδεατὸ παράδειγμα, στὸ ὁποῖο ἀπλῶς νὰ μποροῦν οἱ ἄνθρωποι νὰ βλέπουν ἀπὸ τί ἀρχές πρέπει νὰ καθοδηγοῦνται γιὰ τὴ σύνταξη τῶν πραγματικῶν πολιτειῶν. Τόσο καλὰ τὸ ἤξερε αὐτὸ ὁ Πλάτων, ὥστε σκέφθηκε νὰ κατασκευάσῃ καὶ μιὰ δεύτερη, ἰδεατὴ καὶ αὐτὴν, πολιτεία, ποὺ δὲν στηρίζεται ὅμως στὴν ἀντίθετη πρὸς τὴ φύση τῶν πραγμάτων ὑπόθεση τῆς ὑπαρξῆς βασιλικῶν ἀνδρῶν, ἀλλὰ σὲ ἰδεωδῶς τέλειες, λογικῶς ὅμως δυνατές, ὑποθέσεις. Εἶναι μιὰ πολιτεία, ποὺ δὲν εἶναι καθαρὴ ἰδέα, ἀλλὰ ἡ ἰδεωδῶς τελειότερη, χωρὶς τὴν ὑπόθεση τῆς ὑπαρξῆς βασιλικῶν ἀνδρῶν. Ρώτησε ὁ Πλάτων στὰ γεράματά του: Ποιὰ εἶναι ἡ ἰδεωδῶς καλύτερη πολιτεία ποὺ μπορεῖ νὰ συντάξῃ ὁ ἄνθρωπος, ἂν ξεκινήσωμε ἀπὸ τὸ ἀναμφισβήτητο δεδομένο ὅτι βασιλικοὶ ἄνδρες, τέλειοι φορεῖς τοῦ λόγου, δὲν ὑπάρχουν; Καὶ κατασκεύασε στοὺς *Νόμους* τὴν καλύτερη, τὴν τελειότερη δυνατὴ πολιτεία, ὅταν ἐγκαταλειφθῇ ἡ ἀδύνατη στὴν πραγματικότητα παρουσία τῶν βασιλικῶν ἀνδρῶν.

Ἀλλὰ καὶ τῶν *Νόμων* ἡ πολιτεία εἶναι μὲν λογικὰ δυνατὴ, ἀλλὰ ἱστορι-

κά είναι και αυτή ανέφικτη, διότι προϋποθέτει την ανεξαίρετη συνδρομή όλων των εὐνοϊκῶν ὄρων, χωρίς καμμιάν ἑλλειψη, κανένα δυσμενές περιστατικό, χωρίς τίποτε πού θά μπορούσε νά ἐξαρθρώσῃ ἢ νά βλάψῃ τή λειτουργία της. Γι' αὐτό ἤθελε νά γράψῃ καί μιὰ τρίτη πολιτεία, ὅπου ὄχι μόνο ἄνδρες βασιλικοὶ δὲν θά ὑπῆρχαν, ἀλλὰ οὔτε καί οἱ ἀπόλυτα εὐνοϊκές συνθήκες τῶν *Νόμων*, μιὰ πολιτεία πού θά τήν κατασκεύαζε μέ τὰ σκληρὰ δεδομένα τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητας, ὅπως τὰ ἔζησε στήν πατρίδα του καί στίς Συρακοῦσες. Αὐτό νομίζω πῶς ὑποσημαίνει ὁ Πλάτων μέ τήν τόσο συζητούμενη φράση του ἀπό τοὺς *Νόμους*:

Ἡ μὲν δὴ τοιαύτη πόλις, εἴτε πον θεοὶ ἢ παῖδες θεῶν αὐτὴν οἰκοῦσι πλείους ἐνός, οὕτω διαζῶντες εὐφραϊνόμενοι κατοικοῦσι· διὸ δὴ παράδειγμά γε πολιτείας οὐκ ἄλλῃ χρὴ σκοπεῖν, ἀλλ' ἐχομένους ταύτης τὴν ὅτι μάλιστα τοιαύτην ζητεῖν κατὰ δύναμιν· ἦν δὲ νῦν ἡμεῖς ἐπικεχειρήκαμεν, εἴη τε ἂν γενομένη πως ἀθανασίας ἐγγύτατα καὶ ἡ μία δευτέρως· τρίτην δὲ μετὰ ταῦτα, ἐὰν θεὸς ἐθέλῃ, διαπερανούμεθα (739 d - e).

Κάνοντας αὐτὴν τὴν κλιμάκωση τριῶν πολιτειῶν, τῆς ἰδεατῆς πολιτείας, τῆς πολιτείας τῶν *Νόμων* καί τῆς τρίτης, τῆς ἱστορικῆς ἐφικτῆς, δὲν κάνει ὁ Πλάτων καμμιὰ «σ υ γ κ α τ ᾱ β α σ η», ὅπως μερικοὶ θά μπορούσαν νά ὑποπτευθοῦν. Ἡ καθεμιὰ ἀπὸ αὐτῶν τῶν πολιτειῶν ἔχει ἐντελῶς διαφορετικὸ θεωρητικὸ προσορισμό. Ἡ πρώτη εἶναι ἡ πολιτεία τῆς ἰδέας, ὑπὸ τὴν ἔννοια ὅτι ὑποθέτει ἰδεατοὺς καί ἀπόλυτα ἰσχυροὺς ἄρχοντες. Ἄν ἡ ἰδέα μπορούσε νά γίνῃ ἱστορικὴ πραγματικότητα, ἔτσι θά κυβερνιόταν ἡ πολιτεία. Ἡ δευτέρη πολιτεία τῶν *Νόμων* δὲν θέλει νά θέσῃ τὴν πραγματικότητα ὑπὸ τὸ ἀπόλυτο κριτήριον τοῦ λόγου. Θέλει νά δείξῃ πῶς, χωρίς νά γίνῃ ἡ ἰδέα πραγματικότητα —πρᾶγμα πού ἄριστα ἤξερε ὁ Πλάτων ὅτι εἶναι ἀδύνατον ὑπόθεση—, ἂν συντρέξουν «ἰ δ ε ω δ ῶ ς τ ἑ λ ε ι ε ς» συνθήκες μπορεῖ, μέ ἓνα ἄρτιο σύστημα νόμων, νά γίνῃ τὸ καλὺτερον δυνατό. Τὸ ἱστορικῶς ἀνέφικτο ἐδῶ περιορίζεται στὴ συνδρομὴ «ἰδεωδῶς τελείων» συνθηκῶν. Τοῦτος ὁ τύπος τῆς ἱστορικῶς δυνατῆς τέλειας πολιτείας, γίνεται μὲν στὸ πνεῦμα τῆς πρώτης ἰδεατῆς πολιτείας, ἀλλὰ ἀντικαθιστᾷ τοὺς ζωντανοὺς φορεῖς τοῦ λόγου μέ γενικοὺς κανόνες πού πλησιάζουν, ὅσο εἶναι δυνατόν ἀπὸ τὴ φύση τους, τοὺς ζωντανοὺς κανόνες ζωῆς πού ἀνάβλυζαν ἀδιάκοπα ἀπὸ τοὺς βασιλικοὺς ἄνδρες. Οἱ *Νόμοι*, ὡς ἐνδιάμεσος σταθμὸς μεταξὺ ἰδεατῆς καί ἱστορικῆς πολιτείας, βοηθεῖ στὸν καθορισμὸ τοῦ προσφορώτερου δρόμου πού ὁδηγεῖ στὴν ἰδέα, προσδιορίζει ἀπὸ πιὸ κοντὰ τὸ πρακτέον στὴν ἱστορικὴ πολιτεία, πάντοτε στὸ πνεῦμα τῆς κυριαρχίας τοῦ λόγου, ὅσο τοῦτο εἶναι δυνατό, ἐκεῖ πού λείπουν οἱ φιλόσοφοι βασιλικοὶ ἄνδρες. Ἐπομένως οἱ *Νόμοι* δὲν εἶναι συγκατάβαση, ἀλλὰ μέρος ἐνὸς ἐνιαίου σχήματος, χρήσιμου μιὰ πού παρουσιάζει ἓνα βοηθητικὸ ἐνδιάμεσο ἀναβαθμὸ στὴ δύσκολη ἀνάβαση πρὸς τὴν ἰδέα.

Κατὰ τὰ ἄλλα εἵμαστε ἀπόλυτα σύμφωνοι μὲ ὅσα στὴν παράγραφο 1 τῶν σχολίων του ἐκθέτει ὁ Ραφαήλ Δῆμος. Ἀλλὰ ποιοὶ εἶναι ἐκεῖνοι, ποὺ δὲν ἀντλοῦν τὸ λόγο ἀπὸ μέσα τους; Ἐκεῖνοι ποὺ δὲν μποροῦν νὰ λυτρωθοῦν ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ ἐπιθυμητικοῦ, ἐκεῖνοι ποὺ προσδιορίζονται ἀπὸ τὰ πάθη τους ἢ ἀπὸ τὴ δίψα τῆς ἡδονῆς, γενικὰ ἀπὸ ὅσα αἷτια πηγάζουν ἀπὸ τὸν αἰσθητὸ κόσμο καὶ ὄχι ἐπομένως ἀπὸ τὸ λόγο. Ἄν αὐτοὺς τοὺς ἀφήσωμε ἐλεύθερα νὰ κινηθοῦν στὴν πολιτεία, ἀκατεύθυντους ἀπὸ τὸ λόγο καὶ κινημένους ἀπὸ τὶς ἐπιθυμίες, ἡ πολιτεία θὰ ἀποσυντεθῇ. Δὲν μένει λοιπὸν ἄλλη λύση παρὰ ἡ «ἐ τ ε ρ ό ν ο μ η» ἐπιβολὴ τοῦ λόγου καὶ ἡ ὑποταγὴ τους σὲ αὐτὴ τὴν ἐξωθεν ἐπιταγὴ. Αὐτὴ ἡ ὑποταγὴ, ὅταν θεληματικὰ συντελεῖται, εἶναι ἀρετὴ· εἶναι ἡ σωφροσύνη.

Ὁ Ρ. Δῆμος τὴν ἀνισότητά μεταξὺ ἐξουσιαζόντων βασιλικῶν ἀνδρῶν καὶ δημιουργῶν στὴν πολιτεία τὴν ἀντιπαραθέτει στὴν ἰσότητά ὅλων τῶν ἀνθρώπων ὡς φορέων μιᾶς ἀθάνατης ψυχῆς. Ὁ Πλάτων οὔτε στὴν μιὰ οὔτε στὴν ἄλλη περίπτωση βλέπει ἰσότητά. Ὅπως ὑπάρχουν καλύτερες καὶ χειρότερες ψυχές, ποὺ καὶ γι' αὐτὸ μετὰ θάνατον κρίνονται, ἀμείβονται ἢ τιμωροῦνται, ἔτσι ὑπάρχουν καὶ ἀξιότεροι καὶ ἀναξιότεροι πολῖτες, ἀνάλογα μὲ τὴ μέθεξή τους στὸ ἀγαθό. Πουθενὰ δὲν βλέπει ἰσότητά κατ' αὐτὴν τὴν ἀναφορά, ποὺ μόνη ἐδῶ ἐνδιαφέρει. Στὴν Πολιτεία δὲν εἶναι ἐξ ἴσου ὅλοι φορεῖς τοῦ λόγου, καὶ κατὰ τοῦτο κλιμακώνονται σὲ τάξεις, ἡγετική καὶ μὴ ἡγετική. Ὁ καθένας ἀνάλογα μὲ τὴ μέθεξή του στὸ ἀγαθό, στὴν ἰδέα, καταλαμβάνει τὴ θέσιν ποὺ τοῦ ἀρμόζει: τὴ θέσιν τῆς ἐξουσίας, ὅταν εἶναι ἄξιος νὰ ἐξουσιάζῃ κατὰ λόγον, τὴ θέσιν ὑπακούοντος, ὅπου πρέπει καὶ νὰ ἐνταχθῇ, ὅταν δὲν εἶναι ἄξιος νὰ ἐξουσιάζῃ κατὰ λόγον.

Διόλου δὲν ἀσχολεῖται ὁ Πλάτων μὲ τὴν ἰσότητά τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων, ὅπως τὸ κάνει ὁ Ἀριστοτέλης. Ὁ Πλάτων ἀγνοώντας τὸν νομικὸ τύπο, μένει στὴν οὐσία, καὶ οὐσία εἶναι ἡ ἀξιολογικὴ ἀνισότητά τῶν ἀνθρώπων καὶ ἡ ἀνάγκη νὰ καταλαμβάνῃ καθένας στὴν πολιτεία τὴ θέσιν ποὺ κατὰ τὴν ἀξία του τοῦ ἀνήκει. Καταλαμβάνοντας τὴ θέσιν αὐτὴ καὶ μὴ περιδιαβάζοντας μέσα στὸν κοινωνικὸ χῶρο δὲν πολυπραγμονεῖ καὶ πράττει τὰ ἑαυτοῦ. Καὶ αὐτὸ εἶναι σωστὸ ἔτσι νὰ γίνεται· αὐτὸ εἶναι πραγμάτωση τῆς ἰδέας τῆς δικαιοσύνης. Ἡ ἀπλὴ ἰσότητά ὅλων, ἐπειδὴ εἶναι ὅλοι ἀθάνατες ψυχές, δὲν θὰ ἦταν δικαιοσύνη.

Αὐτὴ ἡ τοποθέτηση καθενὸς στὴ θέσιν ποὺ κατ' ἀξίαν τοῦ ἀνήκει ἔχει ὡς ἐπακόλουθο, ὅτι ὁ καθένας ἐκπληροῖ μιὰ ἐργασία ποὺ τουλάχιστον ἀξιολογικὰ διαφέρει ἀπὸ τὴν ἐργασία τῶν ἄλλων. Ἐτσι ὁ καθένας δὲν κάνει πολλὰς δουλειές, οὔτε καὶ ὅλες ὅσες χρειάζονται γιὰ τὴ ζωὴ μιᾶς κοινωνίας. Οἱ ἀναγκαῖες γιὰ τὴ ζωὴ δουλειές κατανέμονται. Ἀλλὴ δουλειὰ κάνει ὁ γεωργός, ἄλλὴ ὁ τεχνίτης, ἄλλὴ ὁ φύλακας τῶν συνόρων, ἄλλὴ ὁ ἡγέτης τῆς πολιτείας. Ὁ ἓνας συμπληρῶνει τὸν ἄλλο. Ἐτσι κατ' ἀνάγκην ἀπὸ τὴν ἀρχὴ

«ὁ καθένας νὰ πράττῃ τὰ ἑαυτοῦ» πηγάζει ἡ ἀρχὴ τῆς κατανομῆς τῆς ἐργασίας, φυσικὸ ἀποτέλεσμα τῆς κατὰ δικαιοσύνην διαμόρφωσης τῆς κοινωνικῆς ζωῆς.

Ἐνῶ ὁμως ἡ δικαιοσύνη, ἡ ἀνώτατη αὐτὴ γιὰ τὸν Πλάτωνα ἀρετὴ, ἐπιβάλλει τὴν ἀνισότητά καὶ τὴ διαφοροποίηση στὴν κοινωνικὴ τοποθέτηση, στὸ πεδίο τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν ἐπιβάλλει τὴν ἐξαφάνιση κάθε ἀνισότητος, κάθε ἀφορμῆς ἀνισότητος, στὶς δυὸ ἀνώτερες τάξεις. Καὶ κύρια ἀφορμὴ ἀνισότητος εἶναι ἡ ἀτομικὴ κτήση ὑλικῶν ἀγαθῶν, ἰδιαίτατα ἡ ἰδιοκτησία. Στὶς τάξεις αὐτές, ὅπου κυριαρχεῖ ὁ λόγος, δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχουν κίνητρα ποὺ ξυπνοῦν τὸ ἐπιθυμητικὸ, οὔτε καὶ μέσα ποὺ χρειάζονται γιὰ νὰ τὸ ἱκανοποιήσουν. Ὁ πολίτης βασιλικὸς ἀνὴρ εἶναι ἀφιερωμένος στὴν ὑπηρεσία ὅχι τοῦ ἑαυτοῦ του, ἀλλὰ τῆς πολιτείας, τῆς ὁλότητος. Ὅσοι πάλι δὲν εἶναι ἄξιοι γιὰ μιὰ τέτοια ἀποστολὴ, αὐτοὶ θὰ φροντίζουν τὰ λίγα ἀπαραίτητα γιὰ τὴ βιολογικὴ ὑπόσταση τοῦ ἄξιου ἡγέτη. Ἐτσι χῶρος γιὰ ἰδιοκτησία δὲν ὑπάρχει. Οὔτε καὶ γιὰ οἰκογένεια, γιὰτὶ καὶ αὐτὴ, ὡς προέκταση τοῦ ἐγωιστικοῦ ἀτόμου, θὰ δημιουργοῦσε στοὺς ἄρχοντες τῆς πολιτείας ἰδιοτέλειες ἀσυμβίβαστες μὲ τὴν ἀποκλειστικὴ ἀφιέρωση στὴν ὑπηρεσία τῆς ὁλότητος. Ὁ ἡγέτης καὶ ἐκεῖνος ποὺ προαλείφεται γιὰ ἡγέτης δὲν ἀνήκει παρὰ στὸν εὐρὺ κύκλον τῆς πολιτείας· σὲ στενότερους κύκλους, ὅπως ἡ οἰκογένεια, δὲν μπορεῖ νὰ ἀνήκῃ. Ἀπὸ τὴν τρίτη τάξη, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ ὑποτάσσονται ἐν σωφροσύνῃ στὸ λόγο χωρὶς καὶ πάντα νὰ ἀναβλύζῃ αὐτόνομος ἀπὸ μέσα τους, καὶ ποὺ γι' αὐτὸ οὐσιαστικὸ περιεχόμενο ἔχουν ὅ,τι πηγάζει ἀπὸ τὸ ἐπιθυμητικὸ, ὁ Πλάτων δὲν ζητάει τὴν κατάπνιξή του σὲ τέτοια πληρότητα· ἀρκεῖ νὰ κινῆται μέσα στὰ περιορισμένα ὅρια ποὺ χαράζει ὁ λόγος. Γι' αὐτὸ καὶ μέσα σὲ αὐτὰ τὰ ὅρια δέχεται γιὰ τὴν τρίτη τάξη τὴν ὑπαρξὴ καὶ ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας καὶ οἰκογενείας.

Ἡ θέσις τοῦ Ἀριστοτέλους εἶναι ἐντελῶς διαφορετικὴ. Δὲν ξέρομε τί θὰ ὥριζε γιὰ τὴν ἰδανικὴν του πολιτεία, ποὺ περιγράφονταν στὰ μέρη τῶν *Πολιτικῶν*, ποὺ δὲν διασώθηκαν. Ἀλλὰ ἐρευνώντας τὴ θέσις τῆς ἰδιοκτησίας στὶς πραγματικὲς πολιτείες, τὴν ὑποστηρίζει ὡς κίνητρο δημιουργικόν. Δὲν ξέρομε ἐπίσης τί θὰ ἔγραφε περὶ ἰδιοκτησίας ὁ Πλάτων, ἂν ποτὲ πρόφτανε νὰ γράψῃ τὴν τρίτην του Πολιτεία. Πιστεύω ὁμως ὅτι ὅπου κυριαρχεῖ ἀπόλυτα ὁ λόγος, ὅπου τὸ ἐπιθυμητικὸ ἔχει ἀποβληθῇ ἀπὸ τίς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων, ἡ ἰδιοκτησία καὶ κάθε ὑλικὸ ἀγαθόν, πέρα ἀπὸ τὴν ἱκανοποίηση τῶν βιολογικῶν ἀναγκῶν —ποὺ γι' αὐτὴν φροντίζει ἡ τρίτη τάξη— δὲν ἔχουν κανένα νόημα. Νόημα ἀποκτᾷ ἡ ἰδιοκτησία, ὅπου δὲν εἶναι κυρίαρχος ὁ λόγος, ὅπου δὲν ζοῦν ἄνδρες βασιλικοί· ἐκεῖ ἡ ἰδιοκτησία μοιραῖα ἀνακτᾷ τὴ θέσις της καὶ ἀποτελεῖ, ὅπως ὀρθὰ ὑποστηρίζει καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, τὸ βασικὸ κίνητρο γιὰ τὴ δημιουργία ὑλικῶν ἀγαθῶν. Ὁρθότατα καὶ ὁ P.

Δῆμος υποστηρίζει ὅτι ἐδῶ τὸ κύριο εἶναι ἡ ἠθικὴ ἀνύψωση τοῦ ἀνθρώπου, καὶ ἀκολουθώντας σὲ αὐτὸ τὸν Σταγίριτῃ, ζητεῖ τὴ χαλιναγώγηση τῶν ἐπιθυμιῶν καὶ τῶν καθ' ὑπερβολὴν ἀναγκῶν, καὶ ὄχι τὴν κατάργηση τῆς ἰδιοκτησίας. Ἀλλὰ εἶναι προφανὲς ὅτι σὲ ἄλλο ἐπίπεδο κινεῖται ὁ Πλάτων, ποὺ ζητᾷ τὴν κοινοκτημοσύνη γιὰ τοὺς ἰδεατοὺς ἀνθρώπους τῶν δύο πρώτων τάξεων, καὶ σὲ ἄλλο ὁ Ἀριστοτέλης (καὶ μαζί του ὁ Ραφαήλ Δῆμος), ποὺ ἔχοντας ὑπ' ὄψη τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα, τὴν ἀποκρούει.

Χάρις σὲ αὐτὴ τὴν ἀφαίρεση κάθε ἀφορμῆς, ποὺ θὰ μπορούσε νὰ περισπάσῃ τοὺς βασιλικοὺς ἄνδρες ἀπὸ τὴν κατὰ λόγον ζωὴ τους καὶ ἀπὸ τὴν κατὰ λόγον διακυβέρνηση τῆς πολιτείας, αὐτὴ ὁλόκληρη κινεῖται κατὰ λόγον. Οἱ ἡγέτες τῆς ὑλοποιοῦν τὸ λόγο στὰ καθέκαστα. Οἱ ἄξιοι νέοι, ζώντας καὶ αὐτοὶ κατὰ τὶς ἐπιταγές τοῦ λόγου, ποὺ δὲν ἔχει ὠριμάσει μέσα τους, ἐκπαιδεύονται γιὰ νὰ γίνουν καὶ αὐτοὶ φορεῖς τοῦ λόγου καὶ ἀσκοῦν καὶ τὶς λειτουργίες, ποὺ οἱ κατὰ λόγον παιδευόμενοι καὶ μποροῦν καὶ ὀφείλουν νὰ ἀσκοῦν. Καὶ οἱ ὑπόλοιποι ὑποτάσσονται παθητικὰ στὶς ἐπιταγές τοῦ λόγου, εἴτε τὸ θέλουν εἴτε ὄχι.

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἡ πολιτεία ἀποτελεῖ μίαν ἐνότητα λόγου, ἓνα σύστημα ἀνθρώπων ποὺ ζῇ κατὰ λόγον, ὅπως ζῇ κατὰ λόγον καὶ ὁ μεμονωμένος ἄνθρωπος ποὺ ἔχει ὑποτάξει στὸ λόγο τὶς ἐπιθυμίες, τὰ πάθη, τὰ προσωπικά του συμφέροντα, καὶ ἀκούει μόνο μέσα του τὶς ἐπιταγές τοῦ λόγου. Καὶ ὅπως αὐτὸς ὁ τελευταῖος εἶναι ἐλεύθερος, διότι εἶναι ἐλεύθερος ἀπὸ τὰ πάθη, τὶς ἐπιθυμίες καὶ τὰ συμφέροντά του, ἐλεύθερος ἀπὸ κάθε τι ποὺ δὲν εἶναι τὸ νοητὸ ἐγὼ του, εἶναι ἐλεύθερη καὶ ἡ πολιτεία καὶ ὅλοι οἱ πολῖτες τῆς, ὅταν ὅλες οἱ πράξεις τὸν γίνονται κατὰ λόγον. Διότι μόνο αὐτὸ εἶναι ἐλευθερία: τὸ πράττειν κατὰ λόγον. Ὅπως καὶ γιὰ τὸν Κἀντ ἐλευθερία εἶναι τὸ πράττειν κατὰ τὸν ἠθικὸ νόμο, δηλαδὴ κατὰ τὸν λόγο, ὅπως ἐκδηλώνεται στὸ χῶρο τῆς πράξης.

Μέσα σὲ αὐτὴ τὴ λειτουργικὴ ἐνότητα τῆς πολιτείας κατὰ Πλάτωνα ἀπορροφᾶται ὁλόκληρος ὁ ἄνθρωπος. Μέσα ἐκεῖ ἐξαντλεῖται ἡ βιολογικὴ του ὑπόσταση, ἡ ἐπιστημονικὴ καὶ αἰσθητικὴ του καλλιέργεια καὶ ἡ ἠθικὴ καὶ κοινωνικὴ του δραστηριότητα. Ἡ ἀπορρόφηση ὅμως αὐτὴ δὲν σημαίνει ἐξαφάνιση τῆς προσωπικότητας, εἶναι ἀντιθέτως ἡ πλήρης ἀνάπτυξή της. Ὅλα ὅσα ἀπὸ τὴ φύση καλλίτερα καὶ ἀξιώτερα μπορεῖ νὰ δώσῃ ὁ κάθε ἄνθρωπος, αὐτὰ τὰ δίνει. Ἄν εἶναι ἄξιος νὰ δώσῃ ἔργα πνεύματος, ὑψηλῆς κατὰ λόγον πράξης, αὐτὰ θὰ τὰ δώσῃ ἐλεύθερα σὰν βασιλικὸς ἀνὴρ, μοιράζοντας μάλιστα δίκαια τὶς ὥρες τοῦ μεταξὺ θεωρίας καὶ πράξης. Ἄν δὲν εἶναι ἄξιος γιὰ τέτοια ὑψηλὰ ἔργα, μέσα στὸ χῶρο τῆς τρίτης τάξης, θὰ τοποθετηθῇ ἐκεῖ ὅπου μπορεῖ νὰ δώσῃ περισσότερα. Παντοῦ θὰ ἀναπτυχθῇ ἡ προσωπικότητα τοῦ καθενὸς ἀπεριόριστα καὶ ὥς τὸ σημεῖο ποὺ τὸ ἐπιτρέπει ἡ ἐσωτερικὴ τῆς δημιουργικῆς δύναμη.

Νομίζω επομένως πώς ή λειτουργική ένότητα της πόλης δεν εκμηδενίζει τις ανθρώπινες προσωπικότητες· απεναντίας τοποθετεί την καθεμιά στη θέση από όπου μπορεί καλλίτερα να καρποφορήσει. Ή ανησυχία ότι ή ένότητα της πολιτείας καταστρέφει τὸ ἄτομο ὠθεῖ τὸν Ρ. Δῆμο πρὸς τὴν ἐκδοχή, ὅτι ὁ Πλάτων ἐντάσσει μόνο τὴν ἐξωτερικὴ ζωὴ τοῦ ἀτόμου στὸ χῶρο τῆς πολιτείας, τὴ ζωὴ του ὡς πολίτου, καὶ ὄχι τὴν ὅλη ζωὴ του ὡς ἀνθρώπου. Πιστεύω πὼς στὸν Πλάτωνα τῆς *Πολιτείας* αὐτὴ ή διαφορὰ δὲν ὑφίσταται. Κάθε ἐμφάνιση τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς βρίσκεται μέσα στὰ πλαίσια τῆς πολιτείας. Πολίτης εἶναι ὁλόκληρος ὁ ἄνθρωπος. Καὶ ὅταν ἐξασφαλίζεται ή ἐλευθερία τοῦ κάθε πολίτη μὲ τὴν κατὰ λόγον ἀνάπτυξη ὅλων του τῶν χαρισμάτων καὶ ἀρετῶν του, ἐξασφαλίζεται καὶ ή πλήρης ἐλευθερία ὁλόκληρου τοῦ ἀνθρώπου.

Ὅλα αὐτὰ ὅμως δὲν πρέπει νὰ λησμονῆται ὅτι συνδέονται μὲ μία προϋπόθεση, ὅτι ή πολιτεία τοῦ Πλάτωνος εἶναι ἰδέα, μιὰ ἰδεατὴ μορφή, μέσα στὴν ὁποία πραγματώνονται ὅλες οἱ ἄλλες ἰδέες, ὅλες οἱ ἀπόλυτες ἀξίες. Ἐκεῖ επομένως εἶναι ὁ πιὸ κατάλληλος χῶρος γιὰ τὴν καλλιέργεια τῆς κατ' ἰδέαν ὀρθῆς τέχνης, τῆς ὀρθῆς ἐπιστήμης, τῆς ὀρθῆς πράξης. Ἡ τέχνη ή ή θρησκεία, πὺ κινοῦνται ἀντίθετα πρὸς τὴς ἐπιταγές τοῦ λόγου πὺ ἐνσαρκώνει ή πολιτεία, δὲν ἀπορρίπτονται ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, διότι πρέπει ή τέχνη καὶ ή θρησκεία νὰ ὑποταγῶν στὴν πολιτεία, ἀλλὰ διότι μόνο ή τέχνη καὶ ή θρησκεία, πὺ συμπορεύονται μὲ τοὺς ἰδεατοὺς σκοποὺς τῆς πολιτείας, εἶναι ἀπόλυτα ἀξίες· μόνο αὐτὲς ἐκπορεύονται ἀπὸ τὴν ἀπόλυτη ἀρχὴ τοῦ λόγου.

Αὐτὴ ή σύνθλιψη ὅλων τῶν ἀξιών κάτω ἀπὸ τὸν νόμο τῆς πολιτείας προκαλεῖ ἀντιδράσεις, ὅσο λησμονεῖται ὅτι ὁ νόμος τῆς πλατωνικῆς πολιτείας εἶναι τὸ ἴδιο τὸ ἀπόλυτο ἀξιο, ή ἰδέα καὶ μάλιστα ή ἰδέα τῆς δικαιοσύνης, πὺ τὸ βαθύτερο νόημά της εἶναι στὸν κάθε πολίτη νὰ δώση τὴς μεγαλύτερες δυνατότητες ήθικῆς καὶ πνευματικῆς δημιουργίας.

Ἀντίθετα, μιὰ τέτοια ἀπορρόφηση τοῦ ἀτόμου ἀπὸ μιὰ ἱστορικὴ πολιτεία προξενεῖ φρίκη, ὅπως πολὺ ὀρθὰ τονίζει ὁ Ραφαήλ Δῆμος, διότι συνθλίβει τὴν προσωπικότητα καὶ καταλύει τὴν ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου. Ἀλλὰ μὲ αὐτὴ τὴν περίπτωση δὲν ἀσχολεῖται ὁ Πλάτων.

Εἰδικώτερα ὡς πρὸς τὴν ποίηση καὶ τὴν δέσμευσή της ἀπὸ τοὺς ἄγραφους νόμους τῆς ἰδεατῆς πολιτείας, ἂν θέλωμε νὰ κρίνωμε τὸν Πλάτωνα ἀπὸ τὴ σκοπιὰ πὺ ὁ ἴδιος θέτει ὡς προϋπόθεση, τότε δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ τὸν ἐπικρίνωμε, διότι ἀπαγορεύει μιὰ ποίηση, πὺ ὡς ἀντίθετη πρὸς τὸ λόγο θὰ ἦταν κακὴ ποίηση· θὰ μπορούσαμε ὅμως νὰ τὸν ἐπικρίνωμε, διότι κακῶς καθώρισε ποιά εἶναι ή ὀρθὴ κατὰ λόγον ποίηση. Σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο θὰ εἴμαστε διατεθειμένοι νὰ συμφωνήσωμε μὲ τὸν Ραφαήλ Δῆμο.

Ἀνάλογα θὰ μπορούσα νὰ πῶ γιὰ τὴ θρησκεία. Ἡ ἰδεατὴ πολιτεία ὑποτίθεται ὅτι εἶναι καὶ κοιτίδα τοῦ ἀληθινοῦ θεοῦ. Ἀλλιῶς δὲν θὰ ἦταν

ἰδεατὴ πολιτεία. Τὸ νὰ πιστεύῃς ὅμως στὸν ἀληθινὸ θεὸ εἶναι καὶ ἡ πιὸ ἀληθινὴ ἐλευθερία. Ἐτσι ὁ Πλάτων καθιερώνοντας τὴ θρησκεία τοῦ πολιοῦ-
χου θεοῦ δὲν θίγει πουθενὰ τὴν ἐλευθερία. Ἄν ἀντιθέτως ἐπρόκειτο γιὰ
τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα, ὅπου ὅλα αὐτὰ εἶναι ἀμφίβολα καὶ πάντα
ἀναπόδεια, τότε ἡ μόνη δυνατὴ ἐλευθερία εἶναι τὸ δικαίωμα τοῦ
πλανᾶσθαι κατὰ τὴ δική σου ἀτομικὴ κρίση, τὸ δικαίωμα νὰ πι-
στεύῃς σὲ τοῦτον ἢ ἐκεῖνον τὸ θεό· καὶ τότε ἡ ἀνεξιθρησκεία εἶναι ἡ μόνη
δυνατὴ, σχετικὴ ἐλευθερία.

Ὁ Ρ. Δῆμος βλέποντας αὐτὴ τὴν ἀπόλυτη κυριαρχία τοῦ λόγου μέσα στὴ
πολιτεία, ἀλλὰ καὶ μέσα σὲ κάθε ἀτομικὴ ψυχὴ, διαπιστώνει τὴν ἀνυπαρξία
προβληματικῆς καὶ στὴν πολιτεία καὶ στὴν ψυχὴ, τὴν ἀπουσία ἀντινομίων
καὶ ἀγώνων, τὴν ἔλλειψη τοῦ τραγικοῦ στοιχείου, ποὺ μόνο δίνει ποιότητα
καὶ ὕψος στὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ παρατήρηση εἶναι ὀρθή, ἀλλὰ δὲν ἀφο-
ρᾷ τὸν Πλάτωνα. Ὁ Πλάτων μιᾷ γιὰ τὴν ἐκβαση ποὺ πρέπει πάντα νὰ
ὑπάρχει καὶ νὰ εἶναι πάντα ἡ ἐπικράτηση τῆς ἐπιταγῆς τοῦ λόγου· δὲν μιᾷ
γιὰ τὴν ἐπίπονη διαδικασία ποὺ συντελεῖται στὴν ψυχὴ ὥσπου νὰ ἐπικρατή-
σῃ κάθε φορὰ ὁ λόγος. Ἀκόμη λιγώτερο μιᾷ γιὰ τὴ περίπτωση ὅπου ὁ
λόγος δὲν ἄρχει. Ἐκεῖ τὸ τραγικὸ στοιχεῖο, ἡ ἀγωνία καὶ ἡ ἀντινομία βασι-
λεύουν· καὶ τὸ ἀξιώτερο ποὺ μπορεῖ νὰ συμβῇ εἶναι ὁ ὠραῖος καὶ ὑψηλὸς
ἀλλὰ καὶ τραγικὸς ἀγὼνας τῆς ψυχῆς νὰ φτάσῃ γιὰ μιὰ στιγμὴ στὴν κάθαρ-
ση, τὴν πλησιέστερη πρὸς τὴν ἰδέα.

Γενικὰ νομίζω πὼς ἡ προσπέλαση τῆς πολιτείας-ιδέας μὲ τὰ κριτήρια
ποὺ ἰσχύουν γιὰ τὶς ἱστορικὲς πολιτείες ὀδηγεῖ σὲ παρανοήσεις. Ἡ πλατω-
νικὴ πολιτεία δὲν κατασκευάσθηκε γιὰ νὰ ὑπάρξῃ στὴν πραγματικότητα,
ὅπου λείπουν οἱ ἄνθρωποι ποὺ ταυτίζονται μὲ τὴν ἰδέα. Ἡ προσπάθεια
γι' αὐτὸ νὰ τὴν κρίνωμε, ἐφαρμόζοντάς τὴν σὲ συνθήκες ἱστορικῆς, εἶναι
ἀπροσδιόνυση. Ἡ πλατωνικὴ πολιτεία, ὡς ἰδεατὴ κατασκευὴ, ἔχει μιὰν ἀδιά-
σπαστη ἐνότητα. Τὰ ἐπὶ μέρους συνάγονται μὲ ἀπόλυτη λογικὴ ἀναγκαιότη-
τα ἀπὸ τὴν κυριαρχοῦσα ἰδέα. Ὅλα τὰ ἐπὶ μέρους εἶναι σωστά, ἂν ἡ διέπου-
σα ἰδέα εἶναι σωστὴ καὶ σωστὲς οἱ συναγωγὲς ἀπὸ αὐτήν. Δὲν ὑπάρχει περι-
θώριο τοῦτο νὰ ἐγκρίνωμε καὶ ἐκεῖνο νὰ τὸ ἀρνηθοῦμε. Μόνο μέσα στὸν
ἱστορικὸ κόσμον τῆς σχετικότητος εἶναι δυνατὲς αὐτὲς οἱ διακρίσεις· ὄχι
στὸ νοητὸν κόσμον τῶν ἰδεῶν.

Στὸν ἱστορικὸν κόσμον τῆς σχετικότητος ὁ πολίτης, ὡς ἐλεύθερο ἄτομο,
οὔτε μπορεῖ οὔτε πρέπει νὰ ἀπορροφᾶται ἀπὸ τὴν πολιτεία. Δικαίως ἐκεῖ
διεκδικεῖ ἀναφαίρετα ἀτομικὰ δικαιώματα, ποὺ πρέπει νὰ εἶναι ἰσχυρότερα
ἀπὸ κάθε ἐπιταγὴ τῆς πολιτείας· διεκδικεῖ πρὸ παντὸς τὴν ἀπόλυτη ἐλευθε-
ρία τῆς σκέψης στὴν ἐπιστήμην, στὴν τέχνην καὶ τὴν φιλοσοφίαν. Δικαίως
θέλει νὰ ἔχῃ γνώμην ἀποφασιστικὴν, αὐτὸς καὶ ὅλοι οἱ συνάνθρωποί του,

για την κοινή τους τύχη· να ζή επομένως υπό καθεστώ, όπου και κατά τύπους και κατ' ουσίαν ισχύει η αρχή της λαϊκής κυριαρχίας.

Ευλόγως επίσης θέλει να προεκτείνει την προσωπικότητα και σε ώρισμένα υλικά αγαθά, που την συμπληρώνουν και που τοῦ παρέχουν τις ἀναγκαῖες δυνατότητες ζωῆς και δράσης. Ευλόγως επομένως υποστηρίζεται ἡ ἀνάγκη τῆς ἀτομικῆς ιδιοκτησίας ὡς ἐκεῖ που εἶναι ἀναγκαῖα για τὴν ὁλοκλήρωση τῆς προσωπικότητας και ἀκόμη πιὸ πέρα, ὡς ἐκεῖ που εἶναι ἀπαραίτητη για νὰ ἀποτελέσει τὸ ἀναγκαῖο κίνητρο δημιουργικῆς ἐργασίας, ὅσο ὁ ἄνθρωπος δημιουργεῖ, ὅχι διότι φλέγεται ἀπὸ ἠθικὰ κίνητρα, ἀλλὰ διότι παρακινεῖται ἀπὸ υλικά συμφέροντα.

Μὲ αὐτὰ τὰ τελευταῖα ἀπαντῶ και στὰ τελευταῖα ἐρωτήματα τοῦ ἀλησμόνητου συναδέλφου, που ἤθελε νὰ διατυπώσω ὅχι μόνο πλατωνικὲς ἀλλὰ και δικές μου προσωπικὲς ἀπόψεις. Ἀπόψεις που, ὅπως ἐτόνισα, ἀφοροῦν τις πραγματικὲς πολιτεῖς και ὅχι τὴν ἀπόρθητη ἰδεατὴ πόλη τοῦ πλατωνικοῦ διαλόγου τῆς *Πολιτείας*.

Κωνσταντῖνος Τσάτσος,
τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

PLATO'S POLITICAL PHILOSOPHY

SOME COMMENTS BY R. DEMOS REPLIED BY CONST. TSATSOS

S u m m a r y.

Apropos of two lectures on Plato's political theory delivered by Mr. C. Tsatsos at the Academy of Athens on the occasion of the celebration of Plato's birthday in 1966, the late Professor Raphael Demos († 1968), corresponding member of the Academy, framed the following main comments:

a) To the disparity among the citizens seen in the *Republic* one can oppose the equality of all immortal souls discerned in *Phaedo*.

b) He disagrees with the lack of toleration and the restriction of the artistic freedom prescribed by Plato in the *Republic*.

c) He also objects to the abolition of individual property, invoking the well-known Aristotelian arguments.

d) He is generally opposed to the absolute absorption of the individual by the community, i.e. the State, wondering whether, according to Plato himself, the individual enjoyed an independent, self-reliant life outside the sphere of the State, a view also reinforced by Christian thought.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

In the sequel Mr. C. Tsatsos gives a reply to the above mentioned remarks. He lays stress upon the fact that in these lectures he is not actually advancing his own personal theories, but those of Plato; he also claims that it is not possible to render Plato full justice, if it has not been taken into consideration that his State was not conceived as a scheme realizable in the world of history. It constitutes a model, an idea based upon the impossible assumption that there are men within the State who entirely incarnate Reason (λόγος). This having been assumed, all constitutions relevant to the articulation of the State, such as Education and Art, take on a meaning entirely differing from the ordinary. Thus, within the world of ideas, as exemplified by the ideal rulers of the State, there is room for both the right — according to reason — religion, and the right — in accordance with reason — art. Nor is there any injustice or any restriction of freedom either, as each man is properly placed where he can develop all his capacities to the full, in complete harmony with all his fellow-men.

As far as concerns the *Laws*, Plato is aiming to formulate a State, which, though not ideal, since the rulers embodying Reason are lacking, is, nevertheless, the closest possible to the ideal. Yet Plato does not believe even this State practicable, as a large concurrence of favourable circumstances would be required for its realization, which is impossible in actual fact. Therefore, from this point of view only the State of the *Laws* should also be appreciated.

